

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/20284> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Ladan, Rudolph

Title: Gezondheidszorg in Leiden in de late middeleeuwen

Issue Date: 2012-12-12

3 De gasthuizen

In november 1316 maakte de geestelijke heer Pieter van Leyden een testament. Pieter had in dienst van de graaf van Holland een mooie carrière gemaakt, waarin hij het bracht tot hoofd van de grafelijke kanselarij en rentmeester van Zeeland. Zijn werk maakte dat hij weinig in Leiden verbleef, maar hij bleef wel met de stad verbonden. Hij bezat in Leiden een stenen huis, in die tijd nog bijzonder, en andere bezittingen. Erg vroom had Pieter niet geleefd. Hij had naar eigen zeggen zijn kerkelijke inkomsten misbruikt voor het kopen van paarden en andere ‘wereldse’ zaken, maar wilde zijn bezittingen nu voor een hoger doel inzetten. Hij bestemde een deel van zijn vermogen voor het stichten van vier kapelanieën in de Leidse St. Pieterskerk en liet geld na aan het gasthuis en de *Heilige Geest* in die stad.¹ Met de giften aan het gasthuis en de Heilige Geest ondersteunde Pieter van Leyden de twee instellingen van sociale zorg die in het Leiden van rond 1300 actief waren. Het *St. Catharinagasthuis* bood arme vreemdelingen een bed voor de nacht en wat te eten en nam waarschijnlijk ook al een enkele arme, zieke Leidenaar op voor wie geen onderkomen bij familie of vrienden kon worden gevonden. De *Heilige Geest* hield zich bezig met het ondersteunen van de Leidse armen met voedsel, kleding en turf voor de koudste winterdagen.

Aan het eind van de veertiende eeuw was het Catharinagasthuis uitgegroeid tot een instelling waar de zorg voor arme zieken een veel belangrijker plaats innam dan het herbergen van arme reizigers, en was het gasthuis druk bezig met de eerste grote uitbreidingen. De Heilige Geest ondersteunde ook rond 1400 nog zo goed mogelijk de Leidse armen, daartoe in staat gesteld door een stroom giften van particuliere begunstigers. Heer Pieter van Leyden had vele navolgers gekregen. In de loop van de veertiende eeuw hadden beide instellingen zich ontwikkeld, maar het totale aanbod van de Leidse institutionele zorg toonde gedurende die eeuw meer continuïteit dan verandering. Weer een eeuw later was dat beeld ingrijpend gewijzigd.

Rond 1395 en in 1428 werden twee nieuwe gasthuizen gesticht, het *Onze Lieve Vrouwegasthuis* en het *St. Elisabethgasthuis*. Kort voor 1400 werd begonnen aan de bouw van een leprooshuis, dat ten westen van de stad net buiten de stadsmuren verrees. Naast de Heilige Geest ontstonden in de decennia rond 1400 in elk van de drie

Leidse parochies aparte instellingen voor de ondersteuning van de armen uit de eigen gemeenschap. Voor bejaarden werden *vrijwoningen* gesticht, waar zij zonder daarvoor te hoeven betalen hun laatste jaren konden slijten. Omstreeks 1450 kwam uit de organisatie van de Heilige Geest het Leidse weeshuis als een zelfstandige vestiging voort. In de loop van ruim een halve eeuw groeide een geheel van instellingen, dat verschillende diensten bood aan uiteenlopende groepen van mensen die het tijdelijk of permanent niet op eigen kracht konden bolwerken.

Rond 1500 konden arme zieken en reizigers terecht in één van de gasthuizen, de armen uit de eigen stad werden door verschillende organisaties ondersteund met voedsel en kleding, leprozen kregen een plek in het leprooshuis, bejaarden vonden onderdak in een losse vrijwoning of in een hofje. Bejaarden met meer financiële arm-slag kochten zich in als *provenier* in een gasthuis of een andere instelling.² Vondelingen, wezen en door hun ouders verlaten kinderen werden opgevangen in het weeshuis of door het weeshuis ondergebracht bij particulieren.³ Rond 1530 kwam daar nog een dependance van het Catharinagasthuis bij, in het voormalige klooster Lopsen, dat aan de noordkant van de stad net buiten de muren lag. De Leidse kloosters hadden voor hun bewoners eigen ziekenkamers.⁴

Dit weefsel van instellingen was fysiek prominent aanwezig in de stad. De gasthuizen groeiden door het annexeren van buurpanden en de verschillende instellingen voor armenzorg kochten huizen die zij voor opslag en distributie van voedsel, kleding en brandstof gebruikten. Verspreid over de stad waren er, hofjes en vrijwoningen niet meegeteld, in het midden van de zestiende eeuw bijna tien vestigingen, van een enkel pand tot het grote complex van het St. Catharinagasthuis aan de Breestraat. Wie over de weg van Den Haag naar Leiden de stad naderde, kon het leprooshuis niet missen en wie uit het noorden kwam, passeerde de gasthuisdependance Lopsen voordat hij door de Blauwe Poort de stad binnenkwam.

Christina Ligtenberg heeft de Leidse gasthuizen en verwante stichtingen prachtig beschreven in haar dissertatie uit 1908 over de armenzorg in Leiden tot het einde van de zestiende eeuw.⁵ Dit proefschrift behoort tot het soort oudere werken waar een moderne historicus kritiek op kan en wellicht moet hebben, maar die hij graag zelf geschreven zou hebben. Ligtenberg deed verslag van haar uitvoerige archiefonderzoek naar de stichting en groei van de instellingen en bouwde uit de talloze vermeldingen in de gasthuisrekeningen van uiteenlopende transacties een levendig beeld op van de gebouwen en de inrichting van de grootste Leidse instelling, het St. Catharinagasthuis. Zo weten we dat de van baksteen gemetselde waterput van het gasthuis in de jaren dertig van de vijftiende eeuw werd afgedekt met uit Antwerpen gehaalde grijze natuursteen en dat de put van binnen met planken werd beschermd tegen het stoten met emmers.⁶ Het is meteen ook, in moderne ogen, een tekortkoming van het boek. Ligtenberg werd meer geleid door wat aan archiefmateriaal bewaard was gebleven dan door vragen naar het functioneren van de armenzorg. Allerlei informatie

waar we tegenwoordig graag over zouden beschikken om inzicht in de middeleeuwse ziekenzorg te krijgen, zoals het aantal bedsteden in de ziekenzalen, is echter niet of nauwelijks in de gasthuisarchieven te vinden. Ligtenberg kon op dat punt dan ook weinig bieden. Later hebben de Leidse archivariissen Versprille en Leverland enkele artikelen over de gasthuizen gepubliceerd.⁷

Dit hoofdstuk gaat over die instellingen, de gasthuizen en andere stichtingen van sociale zorg, die in het laatmiddeleeuwse Leiden werden opgericht en in stand gehouden. Welke infrastructuur van instellingen, in het bijzonder op het gebied van de medische zorg, bestond er in het Leiden van de vijftiende en zestiende eeuw? Wie nam het initiatief tot de stichting en wie zorgde er voor dat de instellingen in stand bleven? Welke taken vervulden de instellingen en wie maakte gebruik van hun diensten? We zijn daarbij vooral geïnteresseerd in de instellingen met een daadwerkelijk (para)medische functie: de Leidse gasthuizen en het leprooshuis. Van die instellingen krijgen de oprichting, het beheer, de doelgroepen, de capaciteit en hun plaats in het geheel van de voorzieningen aandacht. Om de gasthuizen en het leprooshuis te kunnen plaatsen in het geheel van de stedelijke sociale zorg, staan we kort stil bij de overige instellingen. Een tweede argument om die andere voorzieningen niet over te slaan, zijn de raakvlakken tussen armenzorg en medische zorg.

We zullen geen aandacht besteden aan het financieel-economisch reilen en zeilen van de instellingen, noch aan het beslag dat zij op de middelen van de stedelijke gemeenschap legden. Een dergelijke analyse over twee eeuwen – als die al mogelijk zou zijn – is een studie op zich. De religieuze kant van het werk en het verblijf in een gasthuis blijft ook buiten beschouwing. Het is mogelijk het religieuze aspect van de verzorging in een gasthuis te benadrukken, er een primair religieuze instelling in te zien, waar de zorg voor de ziel van de arme reiziger of zieke de hoofdzaak was en zijn lichamelijke verzorging slechts een afgeleide daarvan. Het religieuze aspect van de (medische) zorg in een gasthuis kan echter ook zo worden weggefilterd dat de indruk wordt gewekt dat een middeleeuws gasthuis eigenlijk een verrassend modern ziekenhuisje was. Beide visies zijn eenzijdig en doen onvoldoende recht aan het laatmiddeleeuwse gasthuis. Wie een gasthuisrekening doorneemt, komt kosten tegen voor de aankoop van boter, kaas en geneeskrachtige kruiden, het lezen van missen en het laten schrijven en illustreren van een nieuw gebedenboek. De aanschaf van benodigheden voor op het altaar in een ziekenzaal staat naast het loon van een timmerman voor het maken van een bedstee. Het onderscheid dat wij tegenwoordig maken tussen lichamelijke en geestelijke verzorging bestond in de vijftiende en zestiende eeuw niet. De zieken kregen brood én gebeden en van hen werd verwacht dat zij deelnamen aan de godsdienstoefeningen in het gasthuis. Het gasthuis was een plek waar voor het lichaam én voor de ziel werd gezorgd.⁸ In dit verhaal over de infrastructuur van Leidse zorginstellingen geven we die zorg voor de ziel verder geen aandacht,

maar we doen dat in het besef dat het in de late middeleeuwen een belangrijk onderdeel was van het goede werk dat in een gasthuis werd verricht.

Vanaf het midden van de dertiende eeuw kwamen in Hollandse steden gasthuizen tot stand. De stichting van de gasthuizen ging hand in hand met de opkomst van de Hollandse steden in die eeuw, als uiting van het verstedelijkingsproces en de groei naar een centrumfunctie in hun regio.⁹ De meeste gasthuizen begonnen hun bestaan als opvang voor arme reizigers, die, altijd vermoeid en hongerig en vaak ook ziek, één of enkele nachten onderdak kregen. Het waren mensen op zoek naar werk, pelgrims, soldaten, vluchtelingen, zwervende bedelaars en marskramers. 's Avonds klopten zij aan bij een gasthuis, waar zij terechtkonden in wat meestal de *baaierd* werd genoemd, een grote zaal met slaapplekken en in de winter een vuur en voedsel. Dit was de oorspronkelijke taak van vrijwel alle gasthuizen, de verzorging van zieken kwam meestal pas later van de grond. Meestal, want er werden ook gasthuizen gesticht die meteen bij hun oprichting als voornaamste of enige taak ziekenzorg kregen. De ziekenzorg in de gasthuizen was overigens niet bestemd voor iedereen. Het gasthuis was de voorziening voor de zieke die niet kon terugvallen op zichzelf en zijn familie: de arme zieke uit de eigen stad en de arme vreemdeling die op doortocht ziek in het gasthuis strandde. Zo beschouwd was het gasthuis het antwoord van de nieuwe stedelijke omgeving, waarin de zorg door het eigen gezin en familie als dat nodig was, werd overstegen door het aanbieden van zorg door de stedelijke gemeenschap, gefinancierd door de vermogende inwoners van de stad.

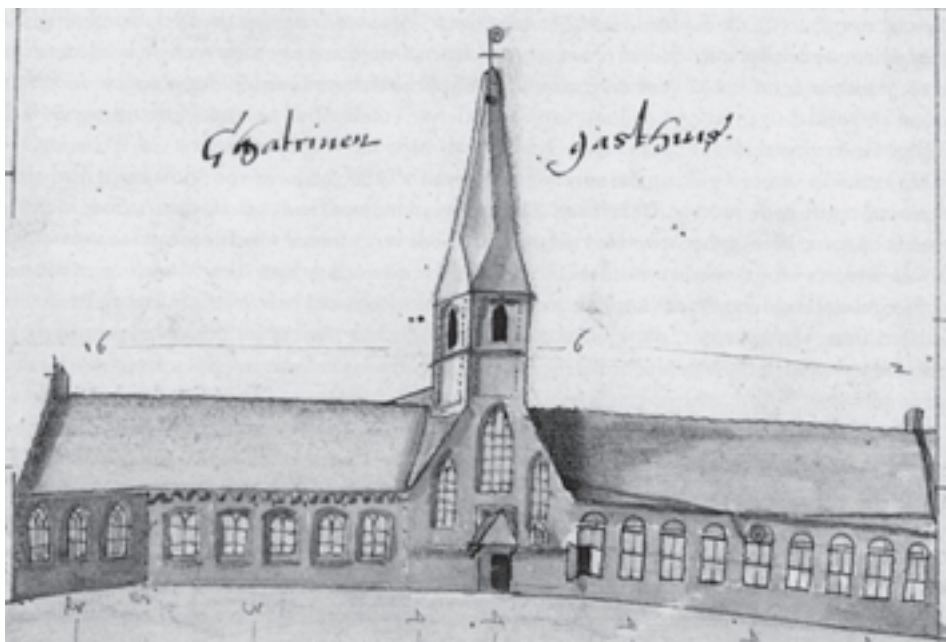
Deze investeringen van rijke burgers zijn zowel verklaard als uiting van christelijke naastenliefde als uit eigenbelang. Naastenliefde zal door de tijdgenoot zeker als drijfveer gevoeld zijn. Voor de middeleeuwen kan bovendien gewezen worden op de contractsidee dat goede werken het eigen zielenheil direct ten goede kwamen. Giften aan liefdadige instellingen verhoogden bovendien het sociale prestige van de gevers. Het vormt geen verklaring voor de paradox dat vermogende individuen bereid waren zelf te investeren in allerlei vormen van liefdadigheid, in plaats van te speculeren op de bereidheid van anderen om bij te dragen aan goede doelen. Die verklaring is wel gezocht in het feit dat de rijke uit welbegrepen eigenbelang zijn bevoorrechte positie veilig stelde, door de armen in de samenleving een minimum aan ondersteuning te bieden. Sociale zorg is in die optiek een beheersingsstrategie, waarmee de rijke rust in de samenleving kocht.¹⁰

De stichtingsbrieven van gasthuizen zijn meestal verloren gegaan, zo zij er al waren, zodat we voor het tijdstip van ontstaan moeten afgaan op de eerste vermelding van een gasthuis. Delft had mogelijk het oudste gasthuis in Holland binnen de muren, het Heilige Geestgasthuis dat in of kort voor 1252 werd opgericht.¹¹ De andere grote Hollandse steden volgden in de decennia daarop met vermeldingen van bestaande gasthuizen in Leiden in 1276, in Haarlem in 1282, in Dordrecht in 1284 en in Gouda in 1310.¹² De kleine Hollandse steden volgden wat later, bijvoorbeeld met

stichtingen van gasthuizen in Alkmaar in 1341 en in Hoorn in 1346.¹³ Enkele grotere dorpen in de omgeving van Leiden, zoals Den Haag, Katwijk en Noordwijk, kregen ook in de veertiende eeuw een gasthuis.¹⁴

Het St. Catharinagasthuis

Ook het oudste Leidse gasthuis, het St. Catharinagasthuis, begon als een bescheiden vestiging die arme reizigers een bed voor de nacht bood. Het tijdstip van de stichting noch de namen van de stichters zijn bewaard gebleven, maar beide zijn met enige voorzichtigheid aan te geven. De oudste vermeldingen van het gasthuis staan in twee oorkondes uit 1276.¹⁵ Paus Innocentius V stond op 25 maart 1276 toe om aan de kapel van het gasthuis (*hospitale pauperum*, gasthuis van de armen) in Leiden een kapelaan te benoemen. Later dat jaar, op 30 december 1276, gaf de wijbisschop van Utrecht toestemming om de kapel van het gasthuis in te wijden. Eén of twee van de beschermers of stichters ('uno vel duo patroni seu fundatores') kregen het recht als zij dat wensten in of bij de gasthuiskapel begraven te worden. In 1276 waren er dus stichters van het gasthuis, althans van de gasthuiskapel, in leven. Het gasthuis zal dus

De voorgevel van het St. Catharinagasthuis aan de Breestraat ca. 1585, uit het 'Stratenboek' van Salomon van Dulmenhorst (RAL).

niet lang voor 1276 zijn gesticht. De namen van de stichters werden in de oorkonde niet genoemd, maar er is veel over gespeculeerd. Daarbij stond de mogelijke betrokkenheid van het Leidse geslacht Van Steenvoorde centraal.

Van Mieris beweerde in zijn achttiende-eeuwse stadsgeschiedenis van Leiden dat een Willem van Steenvoorde in 1125 een huis en erf op de Breestraat voor een gasthuis bestemde.¹⁶ Het jaar 1125 is echter veel te vroeg voor de stichting van een Noord-Nederlands gasthuis en is bovendien niet te verenigen met de informatie uit de oorkonde van december 1276 dat er toen nog één of meer stichters in leven waren. Ligtenberg merkte dat al op en wees de Van Steenvoordes als mogelijke stichters af. Blok en Versprille hebben betoogd dat het wel aannemelijk is dat leden van de familie Van Steenvoorde het Catharinagasthuis hebben gesticht. Hun visie is overgenomen in de recente literatuur.¹⁷ Als stichter komt in aanmerking meester Gerard van Leiden, de rector van de Pieterskerk. Zijn zoon Jan van Steenvoorde bezat het recht om de geestelijke die verbonden was aan een vicarie in de gasthuiskapel ter benoeming voor te dragen. Dit recht was nog in de vijftiende eeuw in handen van zijn directe nakomelingen. Versprille vindt het van grote betekenis dat het gasthuis nog in de vijftiende eeuw bereid was om de kosten voor te schieten voor het lezen van missen op de vicarie van Van Steenvoorde, wat duidt op een groter gevoel van verplichting ten aanzien van deze familie dan gebruikelijk was.¹⁸ Religieuze verplichtingen werden doorgaans gestaakt als de daarvoor bestemde middelen wegvielen. Deze aanwijzingen zijn nog geen bewijs dat de Van Steenvoordes aan de wieg van het gasthuis hebben gestaan, maar maken dat wel aannemelijk. Het St. Catharinagasthuis was dus naar alle waarschijnlijkheid een particuliere stichting, zoals gebruikelijk in Noordwest-Europa, en niet een initiatief vanuit de kerk of de stedelijke overheid. De reden om bij deze discussie stil te staan is de vraag of de stedelijke overheid het initiatief nam om deze instelling van sociale zorg te stichten. Dat was vrijwel zeker niet zo, maar de stad nam wel vanaf het begin of al snel na de stichting het toezicht op deze instelling op zich. Het stadsbestuur benoemde uit de stedelijke bestuurselite beheerders die verantwoordelijk waren voor het bestuur van het gasthuis. In 1293 werden die bestuurders *gasthuisberaders* genoemd, in de vijftiende en zestiende eeuw was de aanduiding *gasthuismeesters* gebruikelijk. Eerst waren er twee gasthuismeesters in functie, na 1435 drie of vier en in 1485 en na 1532/33 vijf.¹⁹ Na 1351 gold de eis dat zij ten minste zeven jaar poorter waren geweest. Hun bestuursjaar liep van St. Pieter *ad cathedram*, 22 februari, tot St. Pieter *ad cathedram* het jaar daarop. Dit werd een algemene regeling; volgens het keurboek van 1450 moesten de meesters van alle Leidse gasthuizen jaarlijks verantwoording afleggen van hun beheer, ten overstaan van de pastoor van de betreffende parochiekerk, twee of meer schepenen en enige burenen van de parochie. In het keurboek van 1508 werd dat gewijzigd in enkele door het gerecht aan te wijzen personen.²⁰ In 1508 werd voor het eerst een rentmeester genoemd, die belast was met het financiële beheer van het Catharinagasthuis.

De stedelijke overheid droeg niet direct bij aan de exploitatie van dit en de andere gasthuizen maar bood wel gunstige fiscale en financiële regelingen. In 1424 waren er al diverse vrijstellingen van stedelijke accijnzen voor uiteenlopende instellingen en personen.²¹ In 1429 werd vastgelegd dat het Catharinagasthuis in het geheel geen accijnzen hoefde te betalen, wat mogelijk al vanaf 1406 gold.²² Een accijnsverordening uit 1465 bepaalde dat de Leidse gasthuizen, het weeshuis en de instellingen voor armenzorg vrijgesteld waren van het betalen van alle stedelijke accijnzen en dat het leprooshuis vrijgesteld was van het betalen van de bieraccijnzen.²³ Deze ontheffingen bestonden nog op het einde van de zestiende eeuw. Ook de opbrengst van sommige boeten ging naar het gasthuis, evenals de erfenissen van mensen die in het St. Catharinagasthuis overleden.²⁴ In de tweede plaats ontvingen de instellingen van sociale zorg ondersteuning in natura. Enigszins wonderlijk vanuit een moderne visie op de volksgezondheid zijn de bepalingen, voor het eerst in het keurboek van 1406, over de bestemming van in beslag genomen levensmiddelen van slechte kwaliteit. Pluimvee en vis die niet 'gave ende goet' waren, vlees, haring en 'puuskede' (puistige) boter vervielen aan het St. Catharinagasthuis.²⁵ De bepalingen bleven de hele vijftiende eeuw van kracht, maar het keurboek van 1508 markeerde een omslag door voor te schrijven dat verbeurd verklaard bedorven vlees, vis en vogels verbrand moesten worden. Dit besluit lijkt op een doorbraak in het denken over het gevaar van bedorven waren. In beslag genomen goed vlees ging immers nog wel naar het gasthuis.²⁶ Eind 1574 besloot het bestuur dat het St. Catharinagasthuis voor elk ter markt aangevoerd rund een halve of een kwart stuiver zou krijgen.²⁷ Het stadsbestuur steunde dus de instellingen op allerlei bijkomende manieren, maar droeg niet bij door directe financiering uit de stedelijke middelen.

Het St. Catharinagasthuis groeide uit tot het grote, algemene gasthuis van Leiden. Het was geworteld in de St. Pietersparochie; de gasthuiskapel viel in de kerkelijke hiërarchie onder de St. Pieterskerk, waar ook werd gecollecteerd voor het gasthuis. Halverwege de veertiende eeuw ontstonden nog twee parochies in Leiden, de Onze Lieve Vrouweparochie en de St. Pancrasparochie. In elk van die jongere parochies werden ook gasthuizen gesticht, maar het St. Catharinagasthuis bleef de grootste en rijkste instelling in de stad. Het had tot ca. 1400 een zaal voor de zieken en een ruimte waar passanten konden overnachten. Het gasthuis was geen vrijblijvend hotel, waar je zomaar kon binnenlopen. Passanten moesten bij de schout een 'teken' halen, (later) in de vorm van een loodje, waarmee zij toegang kregen tot het gasthuis. Overtreders van die regel moesten een uur op de 'kaak' staan en werden voor een jaar verbannen uit Leiden en omgeving.²⁸ Stap voor stap groeide de vestiging uit tot een complex met verschillende ziekenzalen, een nachtverblijf voor passanten, een kapel, een brouwerij, voorraadzolders, kelders en een eigen kerkhof. In een afzonderlijk gebouw woonden de proveniers en personeelsleden.

Het karakter van het Catharinagasthuis veranderde in de loop van de tijd. Gedurende de veertiende eeuw nam het steeds meer arme zieken op, zowel uit Leiden als

van buiten de stad. Aan de hand van formuleringen in testamenten ten gunste van het gasthuis, heeft Ligtenberg aangetoond dat tegen het einde van de veertiende eeuw de verzorging van arme zieken de hoofdtaak en de opvang van passanten bijzaak was geworden.²⁹ De eerste grote uitbreiding van het gasthuis hing waarschijnlijk samen met deze taakverschuiving. In het laatste decennium van de veertiende eeuw bouwde het gasthuis een nieuwe ziekenzaal aan de Breestraat. De hele vijftiende eeuw door bleef het Catharinagasthuis verbouwen en uitbreiden.³⁰ In de jaren vijftig kwam een pesthuis op het terrein van het gasthuis tot stand.³¹ In de eerste jaren van de zestiende eeuw leidde de syfilisepidemie tot de bouw van een *pokhuis*, speciaal bestemd voor de opvang van lijders aan deze ziekte.³² In de loop van de zestiende eeuw werd er veel minder gebouwd aan het Catharinagasthuis. Dit kwam door de stagnatie van zowel welvaart als bevolkingsgroei, maar vooral ook door de ingebruikname van een dependance van het gasthuis in de jaren twintig van de zestiende eeuw.

De dependance werd net buiten de muren gevestigd, in de stadsvrijheid ten noorden van de stad. Het verval van het klooster *Lopsen* of *St. Hieronymusdal* bood hiertoe de gelegenheid.³³ Het klooster Lopsen heeft zijn plekje in de geschiedenis verdiend als de plaats waar de humanist Cornelius Aurelius (ca. 1460-1530) de *Divisiechroniek* schreef. Deze eerste gedrukte geschiedenis van het graafschap Holland kwam in 1517 bij de Leidse drukker Jan Seversz van de pers. Lopsen maakte ook naam als productiecentrum van geïllustreerde manuscripten.³⁴ In de jaren twintig van de zestiende eeuw kon het klooster de eindjes niet meer aan elkaar knopen en leek opheffing de enige oplossing. Na enkele jaren van besprekingen met de eigenaren werd in juli 1526 van de pui van het Leidse stadhuis afgeroepen dat het stadsbestuur het klooster had overgenomen en bestemd tot gasthuis.³⁵

De aanleiding om Lopsen over te nemen was ongetwijfeld de snelle opeenvolging van pestepidemieën in de vroege zestiende eeuw. Die moet steeds opnieuw hebben geleid tot improviseren om voldoende 'bedden' te kunnen gebruiken. De ligging buiten de muren maakte het klooster tot een goede plek voor de opvang van lijders aan een besmettelijke ziekte. Het bestuur deelde in 1526 mee dat alle inwoners van Leiden in Lopsen opgenomen konden worden. De rijkste Leidenaren zouden voor een opname vier Philipusgulden moeten betalen, anderen wat minder en de armen niets. Het stadsbestuur prees de goede lucht van Lopsen en beloofde iedereen een uitstekende behandeling.³⁶ Het duurde nog jaren voordat de overdracht van dit religieuze goed aan de wereldlijke overheid formeel rond was. De pauselijke toestemming hiervoor kwam in 1531 en de formele overdracht volgde uiteindelijk in 1540.³⁷ Deze trage afhandeling betekende niet dat Lopsen nog niet werd gebruikt. Het voormalige klooster Lopsen nam in 1529 al zieken op toen de Engelse zweetziekte heerste. In 1538 werd het gebruikt als pesthuis, tijdens de eerste pestepidemie sinds de aankoop in 1526.³⁸ In de rekeningen van het Catharinagasthuis duikt Lopsen op in het jaar 1531/32, toen verbouwingskosten, onder meer voor het maken van dertien bedste-

ziekenzaal werd gebruikt.⁴³ Waarschijnlijk werd de oude eetzaal verbouwd tot ziekenzaal en werd een ander kloostergebouw als pesthuis ingericht. In Lopsen werkten ook een *moeder* en ander personeel, die in de gasthuisrekeningen niet goed zijn te onderscheiden van het personeel dat in het Catharinagasthuis aan de Breestraat werkte.

De ligging buiten de stadsmuren veranderde in de eerste jaren van de Tachtigjarige Oorlog van een voordeel in een nadeel. Vanaf 1570 werd Lopsen niet meer gebruikt en bij de nadering van de Spanjaarden in 1573 werden de gebouwen gesloopt en na het beleg niet meer herbouwd. Het Catharinagasthuis op de Breestraat ving na het beleg de functies van Lopsen op. Al in 1570 waren na het afstoten van Lopsen twee nieuwe, grote zalen bij het Catharinagasthuis gebouwd.⁴⁴ Lopsen heeft uiteindelijk iets meer dan veertig jaar dienst gedaan als dependance van de grote vestiging in het midden van de stad.

De indeling van het complex kennen we dankzij een opmeting uit 1604 van landmeter Jan Pietersz Dou.⁴⁵ Op het kaartje van Dou staan op de Breestraat aan weerszijden van de kapel de 'oude zaal' (ca. 1395, uitbreiding ca. 1470) en de 'nieuwe zaal' (1570). Daartegenover staan aan de Aalmarkt het 'pokhuis' (ca. 1505) en de 'oude mannenzaal' en langs de 'zijwanden' van het gasthuisterrein de 'mannenzaal' en de 'lange zaal' (1570).⁴⁶ Dit waren de zalen die ook in 1581 in gebruik waren, zij het dat in de volkstelling van 1581 slechts één mannenzaal werd genoemd.⁴⁷ Er staat geen pesthuis op de plattegrond aangegeven. Dat was op dat moment sinds enkele jaren gevestigd in het voormalige Ceciliaklooster, dat rond 1600 voor de opvang van krankzinnigen en pestzieken was ingericht.

Het personeel van het Catharinagasthuis bestond rond 1460, na het bouwen van het pesthuis, uit ongeveer tien mannen en vrouwen. De *moeder* was verantwoordelijk voor het dagelijkse reilen en zeilen van het gasthuis. Zij beheerde de huishoudkas, gaf opdrachten aan het overige personeel en onderhield de contacten met de gasthuismeesters. In de verschillende ziekenzalen waren andere vrouwen aangesteld, vaak ook *moeder* (bijvoorbeeld 'moeder in het pesthuis') genoemd, met dienstmeisjes als verpleeghulpen. Een keukenmeid en enkele dienstmeisjes zorgden voor de maaltijden en het schoonhouden van het gasthuis. Een ander meisje molk de koeien van het gasthuis, in de verschillende weilanden van het gasthuis buiten de stad. Een eigen brouwer zorgde er voor dat het gasthuis altijd over een voorraad bier beschikte. Voor de religieuze taken waren er een priester en een koster.⁴⁸ Het aantal mensen dat het gasthuis draaiende hield, was in werkelijkheid groter dan deze kring van betaalde krachten, omdat proveniers vaak als onderdeel van hun overeenkomst taken op zich namen, zoals boodschappen doen op de markt. Volgens de volkstelling van 1581 werkten in totaal zes vrouwen in de verpleging, in vijf verschillende zalen.⁴⁹ Buiten dit vaste personeel kregen patiënten ook de stadschirurgijn en wellicht de stadsmedicus aan hun bed, die geregeld of op afroep hun werk in het gasthuis kwamen doen.

Het Onze Lieve Vrouwegasthuis

De nieuwe ziekenzaal van het Catharinagasthuis werd gebouwd in het laatste decennium van de veertiende eeuw. In deze tijd kwam ook het tweede Leidse gasthuis tot stand, het Onze Lieve Vrouwegasthuis.⁵⁰ De nieuwe fundatie begon heel bescheiden. In 1395 stond aan de Hooigracht een klein gasthuis dat op z'n laatst in maart 1403 werd verplaatst naar de Hooglandse Kerkgracht. De stichting was een initiatief van de Leidse schepenen Claes Rengher en zijn echtgenote jonkvrouw Machteld van Zijl. Op 2 juni 1403 stelden het stadsbestuur en de stichters een officiële stichtingsbrief op. Het beheer werd opgedragen aan de pastoor en de vier kerkmeesters van de St. Pancraskerk, maar tot hun dood zouden Claes en Machteld hun gasthuis zelf beheeren. Echter, op 19 oktober 1416 – de beide stichters waren inmiddels overleden – droeg het stadsbestuur het beheer op aan twee gasthuismeesters.⁵¹ Daarmee bracht de stad het beheer van dit gasthuis binnen het zelfde semipublieke stramien als het beheer van het St. Catharinagasthuis. Het aantal gasthuismeesters werd later tot drie, en weer later tot vier uitgebreid. Omstreeks 1420 waren de moeilijke eerste jaren van dit gasthuis voorbij. Hoewel het door de jaren heen enkele aangrenzende huizen en erven verwierf, bleef het in vergelijking met het grote Catharinagasthuis een bescheiden vestiging.⁵²

Wat kan de drijfveer zijn geweest achter de stichting van een tweede gasthuis in de stad? In de eerste plaats is een verschuiving in de taken van het Catharinagasthuis denkbaar, van het herbergen van passanten naar ziekenzorg. Daardoor ontstond wellicht behoefte aan een vooral op passanten gericht (tweede) gasthuis. Dat zou kloppen met de observatie (we komen daar nog op terug), dat ziekenzorg in het Onze Lieve Vrouwegasthuis nooit een belangrijke plaats zou innemen. De groei van de stad kan een andere reden zijn geweest. De Leidse bevolking groeide in de tweede helft van de veertiende eeuw van 4000 naar 5000 mensen. De economische bedrijvigheid in Holland nam in die periode sterk toe.⁵³ De grotere mobiliteit die dat meebracht, zowel de commerciële contacten als de instroom van nieuwe stadbewoners, kan tot een toenemende druk op de voorzieningen hebben geleid die door het St. Catharinagasthuis alleen niet kon worden opgevangen. Tenslotte kan simpelweg de wens van de stichters om een goed werk te verrichten de belangrijkste reden zijn geweest voor de stichting. Dat kan nog versterkt zijn door de wens om ook binnen de St. Pancrasparochie een eigen gasthuis te hebben. De sociale verbanden binnen de stad hadden hun wortels vaak binnen de eigen parochie. Die parochiale oriëntering werd nog versterkt door de animositeit tussen de aloude St. Pietersparochie, waarin het Catharinagasthuis lag, en de in de veertiende eeuw ontstane St. Pancrasparochie. De oprichting in 1366 van het aan de Pancraskerk verbonden kapittel was het directe resultaat van de onvrede van veel Leidenaren met de gang van zaken in de St. Pietersparochie.⁵⁴ Met het Onze Lieve Vrouwegasthuis beschikte nu ook de St. Pancraspa-

rochie over een gasthuis. In deze parochie werd huis-aan-huis geld opgehaald voor dit gasthuis en in de Pancraskerk werd gecollecteerd.

Het Onze Lieve Vrouwegasthuis richtte zich in ieder geval op passanten. Ligtenberg betoogde al dat ook een kleine ziekenzorgtaak tot de taken van dit gasthuis behoorde, hoewel zij daarvoor naar eigen zeggen weinig aanwijzingen had gevonden.⁵⁵ De verwijzingen zijn inderdaad niet in overvloed aanwezig. Op het einde van de vijftiende eeuw werd enkele keren een kind in het weeshuis opgenomen van wie de moeder ziek in dit gasthuis lag.⁵⁶ Een andere aanwijzing is dat het gasthuis beschikte over een vaste chirurgijn, die volgens de gasthuisrekening van 1558/59 de 'zieken en gebrekkigen' moest onderzoeken en behandelen.⁵⁷ In ieder geval vanaf 1447 woonden er proveniers in het Onze Lieve Vrouwegasthuis, dat waarschijnlijk in de loop van de zestiende eeuw steeds meer een opvanghuis voor armen en proveniers werd. In 1554 was er een zaal voor armen die voor de rest van hun leven in het gasthuis waren opgenomen.⁵⁸ De volkstelling van 1581 noemde een 'vrouwenzaal' met 25 vrouwen en 14 mannelijke en vrouwelijke proveniers. Enkele jaren later fuseerde dit gasthuis met het St. Elisabethgasthuis en werden de gebouwen afgestoten. Het personeel bestond in 1581 uit de moeder en drie of vier dienstmeisjes. Eén van de proveniers had een eigen dienstmeisje.⁵⁹ Buiten de mannelijke proveniers verbleven er in 1581 dus alleen vrouwen in dit gasthuis.

Ligtenbergs conclusie dat dit gasthuis van alle Leidse gasthuizen het minste op ziekenzorg was gericht lijkt zonder meer juist, met als grote uitzondering de krankzinnigenzorg. Medio vijftiende eeuw droeg het stadsbestuur aan het Onze Lieve Vrouwegasthuis de zorg op voor de arme geesteszieken in Leiden en maakte daarmee dit gasthuis tot het middelpunt van de opvang van deze groep zieken.

Krankzinnigenzorg

De geesteszieke werd, net zoals dat voor alle andere zieken gold, in beginsel verzorgd door zijn familie. Hij liep thuis en op straat rond, tenzij hij een gevaar voor zichzelf of zijn omgeving werd. Het stadsbestuur gaf aan arme, geen overlast gevende geesteszieken een tabberd, met de sleutels uit het stadswapen op de mouwen geborduurd. Zo betaalde de stad in 1456/57 voor het maken en borduren van een tabberd en kousen voor Malle Heijne.⁶⁰ Het geven van tabberds blijft geregeld terugkomen, met een uitschieter van zes stuks in 1492/93.⁶¹ Het gebruik van het woord 'malle' duidde steeds op niet-gevaarlijke personen met geestelijke beperkingen of afwijkingen: 'arme ende malle dwaescgens' in 1465, Malle Dircgen, die in 1495/96 een tabberd kreeg 'gelijk die andere dwazen', Malle Simon in 1545/46 en Malle Anna 'die geheel innocent is' in 1555/56.⁶² De tabberds waren waarschijnlijk niet alleen bedoeld als financiële ondersteuning bij het kleden van deze onnozen, maar ook of vooral als een signaal dat de stad zich het lot van deze mensen aantrok. Een tabberd met de sleutels van de stad er

op geborduurd, plaatste de drager onder stedelijke bescherming. En dat bescherming tegen pesten op straat nodig was, blijkt alleen al uit de verboden op het lastigvallen van krankzinnigen en onnozen op straat.⁶³

In een heel ander verband, het onder curatele stellen van Leidenaren, komt tot uiting dat de Leidse stadsbestuurders een helder onderscheid maakten tussen de verschillende geestelijke defecten. Op 19 juni 1456 maakten schout en schepenen, met goeddunken van de burgemeesters en met toestemming van de vroedschap, een regeling voor de *stadsvoogdij*.⁶⁴ Poorters en andere inwoners van Leiden die niet (langer) in staat waren naar behoren voor hun bezittingen te zorgen, konden door het stadsbestuur onder curatele worden gesteld. De juridische consequentie was dat de persoon in stadsvoogdij niet meer kon beschikken over zijn bezittingen en dat met hem het sluiten van een geldige overeenkomst niet mogelijk was. Hij werd *een stede kint*, een kind van de stad, in een positie analoog aan die van een 'onmondig kind'. Het waren uitsluitend mannen, omdat vrouwen naar geldend recht niet zelfstandig in rechte konden optreden, en er dus geen noodzaak was vrouwen onder curatele te stellen bij wangedrag. Stadsvoogdij werd openbaar gemaakt door een afkondiging *mitter clocke* van het stadhuis, zodat niemand in de stad zich op onbekendheid met het besluit kon beroepen.

De eerste inschrijving van een ondercuratelestelling dateert van 9 januari 1448. De keur van 1456 was dus de bekrachtiging van een bestaande gang van zaken. De besluiten om iemand in stadsvoogdij te nemen, werden opgetekend in het *Quistboek*, letterlijk het verkwistersboek.⁶⁵ De stadsvoogdij was niet in het bijzonder bedoeld voor krankzinnigen, maar voor iedereen die niet in staat was zijn bezittingen te beheren. Het *Quistboeck* geeft een bonte stoet dronkaards, demente bejaarden, krankzinnigen en veel standaard aanduidingen, zoals dat iemand van 'quade' of 'sobere regimente' was. Op regelrechte krankzinnigheid duiden de volgende typeringen uit de jaren 1451 tot 1526: '*tot veel tijden crank van hoofde ende synnen; ziek ende krank van zinnen; ziecten, crancksinnicheyt ende onmachte zijnre leden; cranckheyt en onmachte sinnen; cranksinnig, zeer cranck van hoofde*'.⁶⁶ Hier waren ongetwijfeld ziektegevallen onder die ook konden leiden tot gedwongen opname. Een tweede groep vormde de achterlijke of zwakzinnige inwoners, in de taal van die tijd: zij die *innocens* of *onnozel* waren.⁶⁷ Omschrijvingen in het *Quistboeck* waren: '*simpel van zinnen/verstande, sympel knecht, niet wijs genoeg goeden te regieren, simpel ende onnozel*'.⁶⁸ De dementerende ouderen vormen een derde groep, met omschrijvingen als: '*oud ende theer, onvoldoende verstand ende memorie, geen memorie ende verstand, oudt ende theer, zeer cranck versuft ende zijn memorie zeer gedebiliteert is, grote ouderdom, impotentie van leden*'.⁶⁹

De bestuurders die beslisten over het plaatsen van Leidenaren in stadsvoogdij maakten onderscheid tussen wat wij nu globaal zouden onderscheiden als krankzinnigheid, zwakzinnigheid en het complex van psychische ouderdomskwalen dat on-

der de vlag van dementie of seniliteit kan varen. Hier waren schepenen, burgemeesters en stadsklerken aan het werk, geen medici. Nergens in het *Quistboeck* blijkt dat er advies aan medici werd gevraagd. Dat gebeurde mogelijk wel, maar werd dan niet genoteerd. De gebruikte typering wijzen er op dat de stedelijke administratie eenduidige schema's gebruikte om uiteenlopende geestelijke gebreken te benoemen.

De geesteszieke die thuis en op straat niet te handhaven was, werd vastgebonden of opgesloten. Ook dat kon weer thuis zijn, maar de patiënt kon ook worden uitbesteed aan een particuliere verzorger of een instelling. In elke middeleeuwse stad waren er *dolhuisjes*, kleine cellen, die meestal deel uitmaakten van een gasthuis of klooster. In Leiden kan, afgaande op de naam, een waltoren als dolhuisje zijn gebruikt. Eén van de torens aan de Vestgracht (de huidige Oude Vest) werd in de veertiende eeuw en later 'dullentoren' genoemd.⁷⁰ Rond het midden van de vijftiende eeuw ontstonden in onze streken de eerste *dolhuizen*, gasthuizen die waren gespecialiseerd in het verzorgen van geesteszieken. In wat later Nederland zou worden had 's-Hertogenbosch de primeur. De gasthuizen in Den Bosch mochten in die tijd geen leprozen, krankzinnigen of andere 'incurabele' zieken opnemen. In 1439 overleed Reinier van Arkel, een rijke inwoner uit die stad, die geld naliet voor het stichten van een gasthuis dat juist wel geesteszieken moest verzorgen. In 1442 kwam in Den Bosch een dolhuis tot stand voor '*die synloos syn ende hoirren syn niet mechtigh en syn, die men van noot-swege spannen, bijnden ende sluiten moet*'.⁷¹ Dat was een heldere omschrijving van de doelgroep: krankzinnigen die zoveel overlast gaven, dat het noodzakelijk was hen vast te binden. In 1474 werden de vijf cellen door negen krankzinnigen bevolkt. De stichting van Reinier van Arkel werd al snel gevolgd door een dolhuis in Utrecht, dat werd gesticht door Willem Arntsz. Rond 1450 maakte deze Utrechter tijdens een pelgrimstocht naar het Heilige Land kennis met de Oosterse krankzinnigenverpleging. Het maakte zo'n indruk op hem dat hij bij testament geld naliet voor een instelling voor krankzinnigen. Door de vereniging van een aantal dolhuisjes tot een inrichting voor zes arme, gestoorde mannen of vrouwen kwam in 1461 het Willem Arntszhuis tot stand.⁷² In de loop van de zestiende eeuw kwam er in de Nederlanden een aantal aparte instellingen voor krankzinnigenzorg bij, waaronder een dolhuis in Amsterdam (1562) en een pest- en dolhuis in Leiden (1598). De inrichting van dit dolhuis in Leiden was niet het eerste initiatief op dit gebied van het Leidse stadsbestuur. Al anderhalve eeuw eerder had de stad een regeling getroffen voor de opvang van arme krankzinnigen, die in haar uitwerking niet veel verschilde van de stichting van aparte dolhuizen zoals die in Den Bosch en Utrecht.

Op 9 mei 1455 droeg de Leidse vroedschap de zorg voor krankzinnigen op aan het Onze Lieve Vrouwegasthuis.⁷³ In tegenstelling tot de particuliere stichtingen in 's-Hertogenbosch en Utrecht ging het initiatief in Leiden van het stadsbestuur uit. De vroedschap gaf opdracht een huisje naast het Onze Lieve Vrouwegasthuis te kopen, dat bestemd werd voor arme geesteszieken. In het huisje moesten op kosten van

de stad vijf of zes boeien of halsjukken komen om de krankzinnigen vast te leggen, een bewijs dat uitsluitend zieken werden opgenomen die als een gevaar voor zichzelf of hun omgeving werden beschouwd. De gasthuizen, de Heilige Geest en de organisaties voor de steun aan de *arme huiszitten*, kortom alle grote Leidse instellingen van sociale zorg, moesten bijdragen in de kosten van het verzorgen en voeden van de opgenomen geesteszieken. In de administraties van die instellingen komen, hoewel niet jaarlijks, betalingen aan het Onze Lieve Vrouwegasthuis voor. De rekeningen van het Catharinagasthuis tonen geregeld betalingen aan dit gasthuis, bestemd voor de verpleging van 'dullen'.⁷⁴ Het Leidse weeshuis betaalde in 1476/77 in totaal 15 pond Hollands aan het Onze Lieve Vrouwegasthuis voor het opnemen van een *dul wijf* voor een heel jaar en een ander voor drie maanden.⁷⁵ Daarnaast bleef het Catharinagasthuis ook particulieren die krankzinnigen verzorgden financieel steunen. Zo gaf het in 1466/67 naast zijn bijdrage aan de verpleging van enkele krankzinnigen in het Vrouwegasthuis, tien weken lang een vergoeding aan Jacop van Hasertswou voor het verzorgen van een *dulle meyt*.⁷⁶ Ook de uitgaven van het Catharinagasthuis in 1564 en 1565 van een band om een 'gestoorde' mee vast te binden kunnen bedoeld zijn geweest om de zieke thuis vast te leggen.⁷⁷ Het Heilige Geesthuis betaalde in 1504/05 'van een dul wijf te houden' negen keer een bedrag van 10 stuivers. Dit kan zowel een betaling aan het Onze Lieve Vrouwegasthuis als aan een particulier zijn geweest.⁷⁸

De voorziening in het Vrouwegasthuis was bedoeld voor *arme* geesteszieken die niet thuis te houden waren en evenmin door hun familie elders konden worden ondergebracht. Naast het Vrouwegasthuis waren ook de *Cellebroeders* actief in de krankzinnigenzorg.⁷⁹ De aanwezigheid van Cellebroeders in Leiden dateert van vóór 1421, maar de eerste bewijzen dat zij krankzinnigen ter verpleging opnamen, komen uit het midden van de zestiende eeuw. Zij kochten toen een aantal kuipen waar zij dolhuisjes van maakten.⁸⁰ De Cellebroeders en particuliere verzorgers richtten zich waarschijnlijk primair op zieken uit draagkrachtige families, die vanwege hun welstand niet in aanmerking kwamen voor een plek in het Onze Lieve Vrouwegasthuis. Daarnaast betaalde het St. Catharinagasthuis de Cellebroeders voor het verzorgen van geesteszieken. Het gasthuis betaalde in augustus 1550 aan de pater van de Cellebroeders voor het negen weken lang verzorgen van de krankzinnige Gerijt Jansz. In oktober, november en december 1550 volgden weer betalingen voor een aantal weken.⁸¹ In zo'n geval trad het gasthuis op als geldschietter, in plaats van de familie die daar blijkbaar niet toe in staat was. In 1576 werd het Cellebroedersklooster, gelegen aan de Cellebroedersgracht (de huidige Kaiserstraat), door het stadsbestuur opgeheven. Eén broeder bleef achter om twee krankzinnigen te blijven verzorgen. Hij kreeg hiervoor één van de huisjes van de Cellebroeders ter beschikking. De zieken kwamen in de schuur achter het huisje, waarin twee boeien werden gemaakt om de krankzinnigen in vast te zetten.⁸²

Het Onze Lieve Vrouwegasthuis is in de loop van de zestiende eeuw steeds minder de functie van dolhuis gaan vervullen. Naast de Cellebroeders was ook het gasthuis Lopsen op dit terrein actief. Het had minstens één dolhuisje en in 1566 werd over een man opgemerkt dat hij lange tijd in Lopsen als ‘furieus’ was onderhouden.⁸³ In 1581, twee jaar voordat het Vrouwegasthuis werd gefuseerd met een ander gasthuis, werden tien ‘cranczinnigen’ verpleegd in het voormalige Ceciliaklooster, dat min of meer gezien kan worden als de opvolger van het rond 1570 opgeheven Lopsen.⁸⁴ Uit niets blijkt dat het Onze Lieve Vrouwegasthuis in 1581 nog geesteszieken onderdak bood. Bij het derde Leidse gasthuis, het Elisabethgasthuis, ontbreekt elke aanwijzing dat het op *enig* moment in zijn bestaan krankzinnigen heeft opgenomen. De verpleging van krankzinnigen in het Ceciliaklooster was de voorbode van verbouwing van dit klooster tot een nieuw pest- en dolhuis. We komen daar op terug bij de bespreking van de ontwikkelingen in de sociale zorg tijdens de laatste decennia van de zestiende eeuw.

Het St. Elisabethgasthuis

Het derde Leidse gasthuis werd gesticht in 1428.⁸⁵ In de zomer van dat jaar kochten Jan Dirc Coenenz en zijn vrouw Katrijn Willem Tedendr een huis met erf in het stadsdeel *de Camp*, in de Onze Lieve Vrouweparochie, de kleinste en armste van de drie Leidse parochies. Jan Dirc Coenenzoon vervulde in de eerste helft van de vijftiende eeuw tal van bestuurlijke functies in Leiden. In 1428 had hij al ervaring opgedaan in de armenzorg, net als zijn vader Dirk Coenen Matthijsz, die op dat terrein zijn sporen had verdiend in de St. Pancrasparochie.⁸⁶ Jan en Katrijn verbouwden het pand in de Camp tot een gasthuis voor de verpleging van arme, zieke vrouwen. Het nieuwe gasthuis kreeg een aanzienlijk beginkapitaal en de stichters zouden nog tot in 1456 goederen aan het gasthuis schenken. De memorieboeken van het gasthuis laten zien dat ook veel andere Leidenaren dit gasthuis ondersteunden.⁸⁷

Op 5 oktober 1428 stelden de stichters het gasthuis onder de bescherming van de stad en van de rector en *ministra* (moeder) van het St. Margarethaklooster, een vrouwenklooster dat net buiten de muren in de stadsvrijheid lag. De stichters hadden aan de ministra van het convent, Katrijn Woutersdr, de vraag voorgelegd op welke wijze de continuïteit van het gasthuis het beste gewaarborgd zou zijn: door een opdracht aan de stad of aan een broederschap. Betekende dit dat de stichters de vrijheid hadden om in de vorm van een broederschap een ‘bestuurslaag’ tussen gasthuis en stadsbestuur te schuiven? Dit zou inhouden dat de later gebruikelijke controle van het stadsbestuur over de gasthuizen rond 1428 nog niet vanzelfsprekend en voor een stichter onafwendbaar was. Er klinkt ook in door dat de stichters niet per se de stad als de beste mogelijkheid zagen. Hoe dan ook, het stadsbestuur aanvaardde de opdracht

en stelde twee mannen aan (later *gasthuismeesters* genoemd), om samen met de rector en de ministra van het St. Margarethaklooster het gasthuis te besturen. Het convent zou drie of vier 'devote maagden' of weduwen aanwijzen, die tegen kost en inwoning in het gasthuis zouden werken. Het stadsbestuur gaf dit nieuwe gasthuis een aantal rechten die de andere gasthuizen ook bezaten. Dat waren het recht op de goederen van hen die in het gasthuis overleden, het mogen ontvangen van inkomsten uit testamenten en vrijstelling van accijnzen. Tot slot mochten de gasthuismeesters collecteren in de Onze Lieve Vrouwekerk, de kerk van de parochie waarin het gasthuis lag.⁸⁸ Van bemoeienis van het St. Margarethaklooster of de pastoor van de Onze Lieve Vrouweparochie blijkt na de stichting weinig.⁸⁹ Waarschijnlijk heeft dit gasthuis zich vroeger of later gevoegd in de wijze waarop het toezicht en beheer van de andere gasthuizen plaatsvond, met een centrale rol voor de gasthuismeesters, onder supervisie van het stadsbestuur.

Bij de stichting werd het gasthuis bestemd voor de opvang van arme, zieke vrouwen (*totter armer siecker vrouwenpersonen behoef*). Was er reden om juist voor vrouwen iets extra's te doen, bijvoorbeeld vanwege een mogelijk vrouwenoverschot in de laatmiddeleeuwse steden? In Alkmaar werd in 1459 ook speciaal voor vrouwen een gasthuis gesticht, dat net als in Leiden St. Elisabeth als patroonheilige kreeg.⁹⁰ In Delft richtte het ca. 1394 gestichte St. Joriskasthuis zich al snel op vrouwelijke passanten en beperkte het reeds bestaande grote Delftse gasthuis zich tot mannen, omdat er in de passantenzaal van het oude Delftse gasthuis 'onzedelijke' zaken waren voorgevallen.⁹¹ De stichters van het Leidse Elisabethgasthuis gaven geen reden voor hun keuze om uitsluitend vrouwen op te nemen. Het was voor tijdgenoten blijkbaar evident dat er aan een gasthuis voor vrouwen behoefte bestond. Het leidde wel tot een verschuiving in de taken van het St. Catharinagasthuis, dat voortaan in zijn baai-erd alleen aan mannelijke passanten onderdak bood.

Het Elisabethgasthuis kreeg in de vijftiende eeuw een uitvoerig reglement, waarschijnlijk al bij de stichting.⁹² Dit reglement bevestigde dat ziekenzorg de belangrijkste functie van het St. Elisabethgasthuis was. Het schreef onder meer voor dat op de ziekenzaal een vrouw (*siecke marthe*) werd aangesteld die de zieken moest wassen, de bedden opmaken en de zieken in alles behulpzaam zijn. Als dat nodig was, kreeg zij een hulp, bijvoorbeeld om zieken op te tillen en te verleggen of om zieken te wassen. Als er bij een ernstig zieke gewaakt moest worden, dan stuurde de gasthuismoeder twee vrouwen, die elkaar konden aflossen. Uitvoerig schreef het reglement voor op welke brood- en warme maaltijden de zieken dagelijks recht hadden. De hoeveelheden waren ruim. De gasthuismoeder moest elke dag verschillende rondes maken om de zieken te voorzien van brood, bier, boter en kaas en ander voedsel. Naast de ziekenzorg was er opvang van vrouwelijke passanten. In deze baai-erd werd in het winterseizoen, dat liep van Allerheiligen (1 november) tot St. Pieter (22 februari), eten geserveerd. In de zomer gebeurde dat slechts in bijzondere gevallen. De passan-

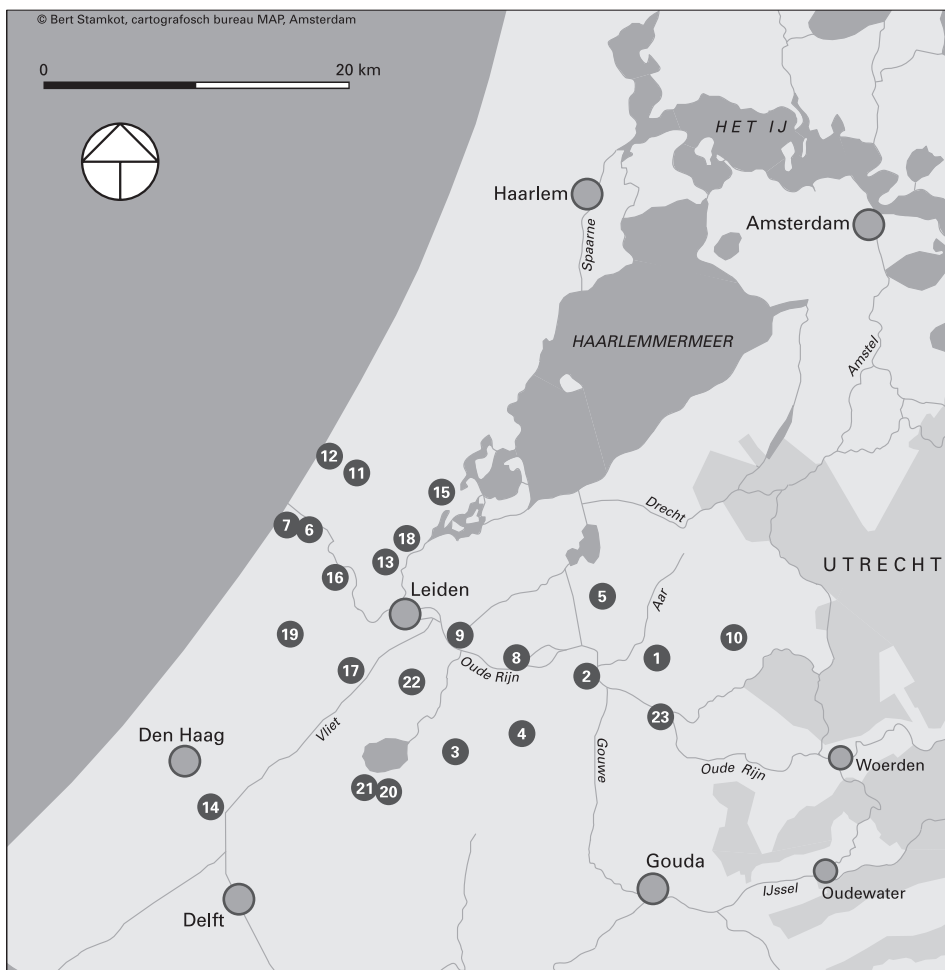
ten kregen water om hun voeten te wassen en het gasthuis zorgde in de winter voor warmte en licht.

Het gasthuis begon zijn bestaan zoals zo vele religieuze en charitatieve instellingen, en zelfs bestuursgebouwen, hun leven begonnen: in een verbouwd woonhuis.⁹³ De oorspronkelijke stichting werd later uitgebreid met één of meer aangrenzende huizen. In strijd met het door de stichters vastgestelde reglement nam ook dit gasthuis proveniers op. Rond 1470 was dat al gebruikelijk.⁹⁴ Het personeel bestond in 1581 in ieder geval uit de moeder, de ziekenmoeder en twee dienstmeisjes.⁹⁵

Het leprooshuis

Lepra was een besmettelijke, invaliderende ziekte, die leidde tot een sterke maatschappelijke reactie. Leprozen werden uit de gemeenschap gestoten. Deze isolering van lepralijders gaf aanleiding tot de stichting van uitsluitend op deze categorie zieken gerichte instellingen, de *leprooshuizen*.⁹⁶ Lepra wordt veroorzaakt door *Mycobacterium leprae*, een bacterie die zich prettig voelt bij een temperatuur die enkele graden lager ligt dan de normale lichaamstemperatuur. De bacterie zoekt daarom de koelere delen van het lichaam op, de huid, de handen en de voeten, en tast daar de zenuwen aan. Het centrale zenuwstelsel blijft buiten schot, maar de zenuwen in de huid en de verbindingen met het centrale zenuwstelsel worden aangetast. Lepra treedt op in verschillende vormen. Sommige mensen hebben een sterke natuurlijke afweer, bij hen blijft de invloed van de leprabacterie beperkt tot enkele delen van het lichaam. Deze vorm van lepra wordt *tuberculoïde* lepra genoemd. De uiterlijke kenmerken zijn witte plekken en knobbels op de huid. Door de zenuwbeschadigingen kunnen de voetzolen en handpalmen gevoelloos worden en als gevolg van daardoor niet opgemerkte verwondingen beschadigd raken. Zenuwuitval in de oogleden maakt dat de ogen niet voldoende beschermd zijn, met blindheid als gevolg. *Tuberculoïde* lepra is niet erg besmettelijk en soms gaat de ziekte vanzelf over. Een minderheid van de leprapatiënten heeft een minder sterke afweer tegen de leprabacterie. Bij hen kan de bacterie zich ongeremd vermenigvuldigen en zich sneller door het lichaam verspreiden. Dit is *lepromateuze* lepra. De bacteriën hopen zich op in de neus, en tasten het neustussenschot en het verhemelte aan. De lepra vervormt het gezicht en de patiënt krijgt gezwollen in het gezicht, die kunnen gaan zweren, met het kenmerkende 'leeuwenmasker' tot gevolg. Net als bij *tuberculoïde* lepra ontstaan misvormingen aan handen en voeten en kan de patiënt blind worden. De beschadigingen bij lepromateuze lepra aan schedel, handen en voeten maken dat archeologen de skeletten van leprapatiënten kunnen onderscheiden van de stoffelijke resten van andere mensen. Ook in de middeleeuwen onderkende men verscheidene vormen van lepra. Een vijftiende-eeuwse beschrijving uit het leprooshuis van Gent onderscheidt ver-

schillende soorten waarvan de meeste naar hedendaagse maatstaven herkenbaar zijn als verschijningsvormen van lepra.⁹⁷ Daarnaast zullen andere (huid)ziekten gediagnosticeerd zijn als lepra. Dat zou meteen verklaren dat het nogal eens voorkwam dat eerst lepra werd geconstateerd en dat die persoon later genezen werd verklaard. Hoewel ook bij lepra spontane genezing voorkomt, ligt het meer voor de hand dat

De dorpen in de regio die ca. 1560 het Leidse leprooshuis financieel ondersteunden.

1. Aarlanderveen, 2. Alphen, 3. Benthuisen, 4. Hazerswoude, 5. Jacobswoude, 6. Katwijk aan de Rijn, 7. Katwijk aan Zee, 8. Koudekerk, 9. Leiderdorp, 10. Nieuwkoop, 11. Noordwijk-Binnen, 12. Noordwijk aan Zee, 13. Oegstgeest, 14. Rijswijk, 15. Sassenheim, 16. Valkenburg, 17. Voorschoten, 18. Warmond, 19. Wassenaar, 20. Zegwaard, 21. Zoetermeer, 22. Zoeterwoude, 23. Zwammerdam.

hier vooral andere ziekten in het spel waren met een wisselender of minder chronisch karakter.

Het onderzoek of iemand leed aan lepra ('schouwen') was in de late middeleeuwen geconcentreerd in een aantal plaatsen. Van lepra verdachte mensen uit de Noordelijke Nederlanden werden naar de *besienders* in de St. Jacobskapel bij Haarlem gestuurd, waar vanaf 1413 werd *geschouwd*. Brugge, Leuven en Keulen vervulden deze functie voor hun aangrenzende regio's. Het Catharinagasthuis en de andere Leidse instellingen zonden bijna elk jaar wel één of meer mensen naar Haarlem. Het gasthuis gaf reisgeld voor de tocht en zo nu en dan werden de *besienders* naar Leiden gehaald om een aantal mensen tegelijk te onderzoeken.⁹⁸ In de onrustige oorlogsjaren in de jaren zeventig van de zestiende eeuw werd in Leiden zelf op lepra onderzocht.⁹⁹ Als de *besienders* lepra vaststelden kreeg de zieke een *vuilbrief*, zo niet dan kreeg hij een verklaring dat hij niet aan lepra leed. Ook was het mogelijk dat de *besienders* verklaarden niet tot een diagnose te kunnen komen. De persoon in kwestie werd dan later alsnog één of meer keren onderzocht. We weten niet hoeveel van de onderzochte mensen 'vuil' werden verklaard, en ook niet hoeveel van de vuil verklaarde leprozen in het Leidse leprooshuis werden opgenomen. Van de leprozenschouw in Keulen zijn gegevens bewaard gebleven die de indruk geven dat bij de grote meerderheid van de onderzochte mensen niet de diagnose lepra werd gesteld.¹⁰⁰

Als de diagnose lepra was gesteld, werd de zieke niet langer in de normale samenleving geduld maar veroordeeld tot een geïsoleerd bestaan. Het was zeker niet zo dat alle lepralijders werden gedwongen in een leprooshuis te gaan wonen. Sommige leprozen trokken al bedelend in een eindeloze zwerftocht van leprooshuis naar leprooshuis, waar zij telkens één of twee nachten mochten slapen, en dan weer verder moesten trekken. Andere leprozen woonden alleen of met enkele lotgenoten in een min of meer geïmproviseerd onderkomen bij een stad of op het platteland, en bedelden bij voorbijgangers. Het beste af waren de zieken die als arme leproos opgenomen werden in een leprooshuis of, in het geval van vermogende leprozen, een luxueuzer plaats in een leprooshuis konden kopen.¹⁰¹ In alle gevallen maakte de leproos niet langer deel uit van de 'gezonde' samenleving, hij werd *uut die luyde geset*.¹⁰²

Vanaf het midden van de elfde eeuw werden in Noordwest-Europa op grote schaal leprooshuizen gesticht. De reden hiervoor is onbekend. Misschien was er een toename van de ziekte of groeide de behoefte aan isolatie van de lepralijders, maar ook kan intensivering van de liefdadigheid de oorzaak zijn geweest, mogelijk gemaakt door de opleving van het economisch leven in de elfde eeuw. Aangenomen wordt dat lepra de grootste verspreiding had in de dertiende eeuw, en dat daarna de prevalentie afnam. Dat uitte zich met name in het bestemmen van leprooshuizen voor andere doelen.¹⁰³ Voor de Noordelijke Nederlanden is dit niet aantoonbaar. In onze streken werden vanaf eind dertiende eeuw leprooshuizen gesticht, met waarschijnlijk als oudste dat bij de stad Utrecht (ca. 1295).¹⁰⁴ In de loop van de veertiende eeuw ont-

stond bij alle grote Hollandse steden een leprooshuis, kleinere steden en grote dorpen volgden in de vijftiende en zestiende eeuw. In totaal kwamen in Holland tegen de twintig leprooshuizen tot stand.¹⁰⁵

Net buiten Leiden woonde in de veertiende eeuw een aantal lepralijders bij elkaar. Zij werden als *die zieke lude* voor het eerst in 1385 genoemd. De leprozen woonden aan de Rijndijk, op het latere Noordeinde, aan de westkant van de stad, op het nog niet tot de stadsvrijheid behorende grondgebied van het dorp Zoeterwoude.¹⁰⁶ Waarschijnlijk hadden leprozen daar zelf een aantal hutten gebouwd. Over de Rijndijk liep de weg naar Den Haag, waardoor veel verkeer uit en naar Leiden langs de vestiging van de leprozen kwam. Het was dus een gunstige plek om te bedelen. In 1390 schonk de aanzienlijke Leidenaar Willem Fojtgen een jaarlijkse gift van vijf schellingen aan de buiten de stad wonende *zieken* (leprozen), wat een zekere continuïteit van bewoning veronderstelt. Dezelfde Willem Fojtgen was erbij betrokken toen het stadsbestuur in 1399 een stuk grond ter beschikking stelde om daar een gebouw voor de melaatsen op te zetten. Willem Fojtgen maakte in 1374 als schepen deel uit van het Leidse stadsbestuur ondersteunde ook andere liefdadige instellingen.¹⁰⁷ Het Leidse leprooshuis werd gebouwd aan de *Nuwe Wech*, dat was dezelfde Rijndijk waar in 1385 sprake van was. De stedelijke overheid bleef ook de volgende jaren de leprozen actief steunen: in 1400 wees de vroedschap 36 pond toe voor het leprooshuis en in 1416 werd een boete bestemd voor de ondersteuning van de bouw van het leprooshuis. Dit zijn unieke voorbeelden van directe overheidssteun voor een instelling van sociale zorg, die aantonen dat het stadsbestuur wilde dat de bouw van het leprooshuis snel en goed werd geregeld. Een aannemelijke verklaring voor dit actieve overheidsoptreden is dat de vestiging van de leprozen een sta-in-de-weg was bij de uitbreiding van de stad. In de jaren 1386-1389 werd Leiden aan haar west- en zuidrand vergroot.¹⁰⁸ Als op die plek inderdaad een al dan niet informele vestiging van de leprozen bestond die moest wijken voor de stedelijke ontwikkeling van dit nieuwe Leidse grondgebied, dan is het goed voorstelbaar dat het stadsbestuur zorgde voor een andere plek. Op die nieuwe locatie, iets verder naar het westen aan de Rijndijk, werd kennelijk meteen een leprooshuis gebouwd. Het stadsbestuur droeg het toezicht op het leprooshuis op aan twee *ziekhuismeesters* die voor het eerst in 1432 werden genoemd. Hun aantal werd al snel tot drie, in sommige jaren vier, uitgebreid. Na 1515 waren er doorgaans vier. De ziekhuismeesters legden jaarlijks verantwoording van hun beheer aan de stad af. In 1507 werd voor het eerst een rentmeester van het leprooshuis genoemd.¹⁰⁹

Het doel van het leprooshuis was vanaf de stichting helder: de opvang van lijders aan lepra. In tegenstelling tot de korte verblijven in gasthuizen, was het leprooshuis juist gericht op langdurige opname. Een kleine gemeenschap van zieken leefde in het leprooshuis en mocht het niet verlaten. In 1428 kregen de leprozen het recht om het stuk singel te gebruiken vanaf het leprooshuis tot aan de *Naakte Sluis*, die lag waar

het riviertje de Vliet Leiden binnenkwam.¹¹⁰ De leprozen kregen zo een wandelroute van ruim een kilometer én nuttige gebruiksruimte, bijvoorbeeld voor het weiden van hun vee. Hun leven speelde zich dus af in en bij het leprooshuis en langs dit stuk singel. Zij mochten zo nu en dan een kort bezoek aan Leiden brengen, om te bedelen of als toeschouwer op feestdagen. Eenmaal per jaar namen de leprozen echt deel aan stedelijke festiviteiten, als zij meeliepen in de Vastenavondoptocht. In Amsterdam gebeurde iets dergelijks, daar liepen de leprozen elk jaar in januari mee in de optocht op Koppermaandag.¹¹¹

In 1441 kreeg het Leidse leprooshuis een reglement.¹¹² Het droeg de ziekhuismeesters op de instelling in goede staat te houden. Buiten de lepralijders mochten alleen personeelsleden in het huis wonen. Uitsluitend met toestemming van de ziekhuismeesters mochten de melaatse inwoners van het leprooshuis binnen Leiden komen, herkenbaar gekleed in hun *vlieger*, een in tweeën gedeelde jas. Melaatse passanten mochten één of twee nachten in het leprooshuis blijven en moesten dan weer doortrekken. Verder regelde het reglement vooral de gang van zaken binnen het leprooshuis. De leprozen moesten het personeel gehoorzamen, mochten niet zelf voedsel pakken uit de voorraadkelder en moesten dagelijks de weldoeners van het leprooshuis in hun gebeden gedenken. In dit reglement van 1441 werd voor het eerst de aan St. Antonius gewijde kapel van het leprooshuis genoemd. In 1555 kreeg het leprooshuis een nieuw reglement, met iets strengere voorwaarden.¹¹³ De lepralijders mochten nog maar drie keer per jaar Leiden in, op Vastenavond en voor de twee grote Leidse processies op Ommegangsdag (de zondag voor Pinksteren) en Sacramentsdag (tien dagen na Pinksteren). Het is niet duidelijk of deze beperking te maken had met een strengere afzondering van leprozen of met de pogingen die het stadsbestuur in de zestiende eeuw ondernam om het bedelen in de stad terug te dringen. Het reglement verbood de leprozen verder hun kleding te verkopen of te verpanden, te vissen, onderling of met niet-leprozen enig spel te spelen, zonder toestemming wijn of bier te drinken en een bordeel te bezoeken.

In ieder geval vanaf 1470 woonden er ook proveniers, waarschijnlijk mogelijk gemaakt door de aankoop in 1468 van een huis naast het leprooshuis.¹¹⁴ In 1556/57 woonden er tegen de dertig mensen in het leprooshuis, onder wie 6 mannelijke en 9 vrouwelijke leprozen.¹¹⁵

Het leprooshuis trok zieken uit de hele regio aan, terwijl de Leidse samenleving voor de kosten opdraaide. Dit leidde tot ongenoegen. In 1457 richtten de provisor en deken van Rijnland, de baljuw van Rijnland en de stad Leiden zich tot de parochiegeestelijken en wereldlijke bestuurders in Rijnland. Met andere woorden, de geestelijke en wereldlijke top van Rijnland wendde zich tot de dorpen en parochies in het Leidse achterland. De inzet was dat de stad niet langer alleen zou opdraaien voor de opvang van de leprozen uit geheel Rijnland. Leiden klaagde dat zieken en leprozen uit Rijnland naar de stad kwamen en daar kosteloos werden opgevangen, terwijl de

giften uit Leiden voor het leprooshuis tekortschoten om iedereen op te nemen. Bovendien bedelden leprozen van buiten Rijnland in de dorpskerken, soms zelfs onder het mom van een collecte voor het leprooshuis in Leiden. Het verzoek was om voortaan in alle dorpskerken in Rijnland te collecteren voor het Leidse leprooshuis en het bedelen door vreemde leprozen in Rijnland te verbieden. In ruil daarvoor zouden leprozen uit Rijnland welkom blijven in het Leidse leprooshuis en zouden zieken uit parochies die niet wilden meewerken, voortaan worden geweigerd.¹¹⁶ Dit was blijkbaar een algemeen probleem in de verhouding stad-regio, want soortgelijke verzoeken deden bijvoorbeeld Amsterdam en Middelburg ook aan de dorpen in hun achterland.¹¹⁷

Voor de vijftiende eeuw weten we niet of het verzoek veel succes had. In de loop van de zestiende eeuw werden met enkele dorpen aparte overeenkomsten gesloten, wat een aanwijzing is dat op grond van de actie uit 1457 niet overal werd gecollecteerd of dat de opbrengsten laag waren. In 1515 werd vastgelegd dat in de parochiekerk van Zwammerdam zou worden gecollecteerd voor de leprozen in Leiden.¹¹⁸ Deze overeenkomst ging niet verder dan de regeling van 1457. In 1552 sloten de Leidse ziekmeesters een overeenkomst met de Heilige Geestmeesters, de ambachtsheer en de pastoor van Noordwijk. Leprozen uit Noordwijk-Binnen, Noordwijk aan Zee en het onder Noordwijk vallende gehucht Langeveld zouden in het Leidse leprooshuis worden ontvangen, mits zij ten minste drie jaar in Noordwijk hadden gewoond en tijdens hun verblijf daar lepra hadden gekregen. Als tegenprestatie zou het Leidse leprooshuis jaarlijks 10 Carolusgulden (13.6.8 lb Holl.) en giften in natura (vis, boter, kaas) ontvangen. Bij het ingaan van deze regeling zou het leprooshuis een lepralijder uit Noordwijk opnemen.¹¹⁹ In 1562 volgde een vergelijkbare overeenkomst met Leiderdorp en werd een melaats meisje uit Leiderdorp opgenomen in het leprooshuis. De jaarlijkse collecte in Leiderdorp zou tot 12 Carolusgulden (16 lb Holl.) worden aangevuld als de opbrengst lager dan dat bedrag zou uitvallen. Waarschijnlijk zat men zowel in Noordwijk als Leiderdorp met hun lepralijder omhoog en namen deze dorpen daarom het initiatief tot de overeenkomsten.¹²⁰ Voor Zwammerdam is dat niet meer te achterhalen, maar ook daar kan een concreet ziektegeval de aanleiding zijn geweest voor het aanscherpen van de afspraken.

Uit 1556/57, een eeuw na het verzoek, zijn de ingezamelde bedragen bekend. In dat jaar werd in twintig dorpskerken in de regio gecollecteerd: Aarlanderveen, Alphen, Benthuizen, Hazerswoude, Jacobswoude, Katwijk aan de Rijn, Katwijk aan Zee, Koudekerk, Nieuwkoop, Oegstgeest, Rijswijk, Sassenheim, Valkenburg, Voorshoten, Warmond, Wassenaar, Zegwaard, Zoetermeer, Zoeterwoude en Zwammerdam. Dat was een behoorlijke representatie van de dorpen in het Leidse achterland. De bedragen per dorp varieerden van 17 stuivers tot 12 gulden en 6½ stuiver, met een totale opbrengst van 61 gulden en 1 stuiver (ruim 81 lb Holl.), gemiddeld iets

meer dan drie gulden per dorp.¹²¹ Ter vergelijking: in de drie Leidse parochies werd dat jaar 17 gulden en 35½ stuivers opgehaald en in de kapel van het Leprooshuis zelf 1 gulden en 18½ stuivers. Vergeleken met de opbrengsten uit de collectes waren de overeenkomsten met Noordwijk en Leiderdorp dus voordelig. De ziekhuismeesters konden in die gevallen eisen stellen omdat zij een lepralijder uit die dorpen opnamen. Van de 15 leprozen die in 1556/57 in het Leidse leprooshuis verbleven, kwamen acht uit Leiden, drie uit Zoetermeer en één uit Oegstgeest, Noordwijk en Wassenaar.¹²² De leprozen van buiten Leiden kwamen allen uit dorpen die op dat moment bijdroegen aan het leprooshuis.

Omstreeks het midden van de zestiende eeuw keek het leprooshuis uit naar een nieuw onderkomen. De reden was dat het oude leprooshuis niet meer alle leprozen kon herbergen.¹²³ Het oog viel op het St. Aagtenklooster, dat door financiële problemen in zijn voortbestaan werd bedreigd.¹²⁴ In 1553 sloten de leproosmeesters met toestemming van het gerecht een overeenkomst met dit klooster. Het lag net buiten de stadsmuren, dicht bij de gasthuisdependance Lopsen. De leproosmeesters zouden het klooster overnemen, de gebouwen onderhouden, en de overgebleven zusters zouden er tot hun dood mogen blijven wonen. Het duurde nog tot 1562 voordat kerkelijke toestemming werd verleend. Een jaar later begonnen de leproosmeesters met het klaarmaken van de beschikbare ruimte voor de leprozen. Onmiddellijk ontstond er een twist tussen de nonnen en de leproosmeesters, die er op neerkwam dat de zusters uit angst voor besmetting de scheiding tussen leprozen en nonnen onvoldoende vonden. Terwijl het conflict voortduurde – partijen procedeerden tot voor het Hof van Holland – betrokken in 1565 de eerste leprozen de nieuwe vestiging. De moeizaam verworven nieuwe locatie bleef niet lang in gebruik. Door de oorlogsdreiging in het begin van de jaren zeventig van de zestiende eeuw vluchtten de inwoners van het leprooshuis binnen de stad, waar zij voorlopig onderdak in het geconfisqueerde St. Catharinaklooster vonden. In 1576 verhuisden de leprozen naar het voormalige klooster Nazareth, waar zij tot 1593 verbleven.¹²⁵

Wezen, armen en bejaarden

Naast de gasthuizen en het leprooshuis waren er andere instellingen actief op sociaal terrein.¹²⁶ De organisaties met expliciete medische taken hebben we al besproken, hier staan we stil bij de *Heilige Geest*, de zorg voor *arme huiszitten*, vrijwoningen en hofjes. Het St. Jacobsgasthuis, gelegen op het Steenschuur, laten we buiten beschouwing. In 1477 stichtte de Leidse St. Jacobsbroederschap, de vereniging van pelgrims naar Santiago de Compostela, dit gasthuis. St. Jacobsgasthuizen waren bedoeld om bedevaartgangers naar Santiago de Compostela een verblijf voor de nacht te bieden. Het Leidse St. Jacobsgasthuis heeft waarschijnlijk niet als gasthuis voor pelgrims ge-

functioneerd en heeft geen rol gespeeld in de stedelijke gezondheidszorg. Mogelijk hield de Leidse St. Jacobsbroederschap hier haar bijeenkomsten.¹²⁷

De Heilige Geest was de organisatie die zich bezighield met uitdelingen aan armen. Heilige Geest-organisaties onstonden vanaf het einde van de dertiende eeuw in hoog tempo overal in Europa.¹²⁸ We zagen dat de (toen al bestaande) Leidse Heilige Geest in 1316 voor het eerst werd genoemd, in het testament van heer Pieter van Leyden.¹²⁹ Ook in Leiden ondersteunde deze organisatie de armen door het uitdelen van voedsel, kleding en brandstof. Vooral op kerkelijke hoogtijdagen kon dat grote vormen aannemen. In 1425 werden 495 paar schoenen en rond Kerstmis tarwe voor ongeveer 1500 porties brood uitgedeeld. In 1495 en 1544 gingen met Kerstmis ongeveer 1600 porties brood met spek naar de armen. De Heilige Geest bezocht ook *huiszittenarmen*, over wie straks meer, en arme zieken aan huis en hij kocht doodskisten voor het begraven van overleden armen. Het beheer was in handen van *Heilige Geestmeesters* en het werk werd mogelijk gemaakt door giften van particulieren. Ook hier trad de stad niet direct handelend op, droeg aan het werk van deze instelling niet bij uit de stedelijke middelen, maar hield wel toezicht. Tijdens de vijftiende en zestiende eeuw werden in enkele ernstige crisisjaren op last van het stadsbestuur collectes gehouden waaraan vermogende burgers verplicht moesten bijdragen. Zo werd van najaar 1438 tot medio 1439 wekelijks onder 997 burgers gecollecteerd, waarbij per adres een vast bedrag voor de Heilige Geest werd geïnd.¹³⁰

Tot de vijftiende eeuw was de Heilige Geest de voornaamste instelling van armenzorg in Leiden, verantwoordelijk voor de bedeling van *alle* armen in Leiden. In de loop van de vijftiende eeuw deden zich twee ontwikkelingen voor die van invloed waren op de ondersteuning van armen. Naast de Heilige Geest ontstonden rond 1400 in elk van de drie Leidse parochies instellingen die zich richtten op de steun van *huiszittenarmen* in de eigen parochie. *Huiszittenarmen* of *arme huiszitten* waren verarmde burgers, die door economische tegenslag, ziekte of invaliditeit niet konden rondkomen. In de ogen van de tijdgenoten onderscheidde zij zich van bedelaars, die vaak van bedelen hun beroep hadden gemaakt en geen vaste woonplaats hadden. Huiszittenarmen waren mensen uit de eigen stad, die in stilte armoede leden. Door hen te ondersteunen vervielen zij niet in een zwervend bestaan als bedelaar en bleven zij beschikbaar voor de arbeidsmarkt. Al in de loop van de veertiende eeuw werd bij aan de Heilige Geest vermaakte legaten bedongen dat de inkomsten besteed zouden worden aan de arme huiszitten.¹³¹ Rond 1380 werd de zorg voor arme huiszitten in de St. Pancrasparochie geregeld door het aanstellen van een aalmoezenier. De initiatieven uit de St. Pietersparochie dateerden ongeveer uit dezelfde tijd en in 1426 werd de zorg voor de huiszittenarmen in de Onze Lieve Vrouweparochie gestructureerd. In alle drie de parochies werden huizen aangekocht voor de opslag van graan, vlees en turf, en voor het bereiden van maaltijden voor de armen. In de St. Pancrasparochie was dat in 1427, in de St. Pietersparochie in 1428, terwijl het huiszittenhuis in de Onze Lieve

Vrouweparochie pas in 1487 voor het eerst wordt genoemd. Het beheer was in handen van *huiszittenmeesters*. De huiszittenhuizen namen wel proveniers op, maar geen passanten of zieken. De naam *St. Barbaragasthuis* voor het huiszittenhuis in de Pancrasparochie was dan ook misleidend. Naast deze huiszittenorganisaties bleef de Heilige Geest onverminderd aan algemene armenzorg doen en bleef ook arme huiszitten ondersteunen, zodat er op hetzelfde gebied nu verscheidene instellingen actief waren.

De tweede ontwikkeling veranderde het karakter van de Heilige Geest zelf. In 1450 kocht de Heilige Geest een groot pand aan de Breestraat. Het groeide snel uit tot het Leidse tehuis voor wezen, vondelingen en verlaten kinderen.¹³² Vooral in de magere jaren na 1490 nam het aantal vondelingen snel toe. Van 1491 tot 1545 nam het weeshuis ten minste 318 kinderen op: 189 vondelingen, 87 verlaten kinderen en 42 wezen.¹³³ Het aantal wezen lijkt laag, maar de meeste wezen werden door familieleden opgenomen. Bovendien bleven lang niet alle kinderen die het weeshuis onder zijn hoede nam, in het weeshuis wonen. De Heilige Geest probeerde de kinderen zoveel mogelijk (tegen een vergoeding) onder te brengen bij gezinnen in de stad. Ook namen echtparen weeskinderen in huis om hen als hun eigen kind op te voeden. In de loop van de zestiende eeuw werd de zorg voor weeskinderen en vondelingen de hoofdtaak en werd de term 'Heilige Geest' in Leiden synoniem voor 'weeshuis'. Hetzelfde gebeurde in Haarlem, waar het Heilige Geestgasthuis zich vanaf 1425 richtte op de opvang van wezen.¹³⁴ Het Leidse weeshuis is een goed voorbeeld van de dunne lijn tussen medische armenzorg en andere vormen van sociale zorg. Het Heilige Geesthuis zorgde immers ook voor de kinderen als zij ziek werden. Het weeshuis had een vaste chirurgijn, die geregeld langs kwam om zieke of gewonde kinderen te behandelen, zowel binnen het weeshuis als op de adressen waar kinderen tegen betaling waren ondergebracht.¹³⁵

Arme bejaarden waren een andere zwakke groep in de samenleving.¹³⁶ Vanaf het einde van de veertiende eeuw stichtten rijke Leidenaren *vrijwoningen*. In deze huisjes konden arme vrouwen (weer vrouwen!), later ook arme mannen, gratis wonen. De oudst bekende vrijwoning is uit 1368. Soms stonden enkele vrijwoningen naast elkaar, en dan is het nog maar een kleine stap naar een hofje. In zijn meest karakteristieke vorm bestond een hofje uit een geheel van dertien huisjes, een getal dat Christus en de 12 apostelen symboliseerde, rond een besloten binnenterreintje. Vanaf ca. 1467 tot 1574 werden er in Leiden acht hofjes gesticht.¹³⁷ Alleen in uitzonderlijke gevallen nam de stad tijdelijk een hofje onder haar hoede. Hofjes en vrijwoningen waren daarmee de enige categorie stichtingen waarvan de stad niet het toezicht aan zich trok. Voor hulpbehoevende oudere mensen waren er buiten opvang door de familie dus verschillende opties: vrijwoningen, hofjes of een plek in een liefdadige instelling. Die laatste mogelijkheid was niet uitsluitend voor armen bedoeld. Een kapitaalkrachtige Leidenaar kon zich een comfortabele positie als provenier 'kopen', met eigen woonruimte en personeel.

De instellingen na 1575

Na het wegtrekken van de Spaanse belegeraars in oktober 1574 bleef een door pest, honger en oorlogsgeweld gedecimeerde bevolking achter.¹³⁸ Grote delen van het Hollandse platteland ten zuiden van Leiden waren onder water gezet, als onderdeel van de ontzettingsspogingen. Door de inundaties en het neerhalen van gebouwen en bomen was de directe omgeving van de stad veranderd in een troosteloos landschap. Het zou nog jaren duren voordat de landerijen in de omgeving van Leiden weer bruikbaar waren.¹³⁹

Ook het stelsel van de sociale zorg had klappen gekregen door de oorlogshandelingen. Het stadsbestuur stond voor de opdracht nieuwe voorzieningen te treffen voor de leprozen, pestzieken en krankzinnigen. Een belangrijke steun in de rug was daarbij de resolutie van de Staten van Holland uit maart 1575, die de armenzorg en de voormalige katholieke bezittingen, in de praktijk waren dat vooral voormalige kloosters, volledig onder de stadsbesturen bracht.¹⁴⁰ De geconfisqueerde kloosters en andere bezittingen gaven de stadsbesturen en de leiders van de Calvinistische kerk armslag om de sociale zorg opnieuw in te richten. Die herziening moet overigens niet worden overdreven, want in essentie bleef veel van de structuur van de laatmiddeleeuwse sociale zorg bewaard, onder het vernis van de nieuwe dominante religie.¹⁴¹

Leiden was de eerste stad die na de Reformatie een programma voor de sociale zorg formuleerde en ging met haar plannen ook verder dan andere Hollandse steden.¹⁴² Dit werd niet alleen veroorzaakt door de grote omvang van de Leidse problemen, maar was ook te danken aan de enorme daadkracht van stadssecretaris Jan van Hout. Hij heeft vanaf het beleg tot zijn dood in 1609 een stempel op het bestuur van de stad gedrukt. Begin 1577 besprak de vroedschap een voorstel, het *Armenrapport*, voor een nieuwe opzet van de Leidse armenzorg.¹⁴³ De identiteit van de opsteller of opstellers van het rapport is betwist, maar het is zeer aannemelijk dat Jan van Hout de auteur was.¹⁴⁴ De plannen bestreken de hele armenzorg, met veel aandacht voor de bestrijding van bedelarij. Dat is niet verwonderlijk, want bedelarij was al lange tijd een groot probleem in Leiden.¹⁴⁵ In het rapport werd voorgesteld alle inkomsten en goederen voor de armen in één algemene kas te storten, een breuk met de middeleeuwse praktijk van verschillende instellingen, elk met eigen financiën. Uit die 'eene algemeen boerse (= kas)' moesten de vier categorieën 'ware' armen worden ondersteund: de wezen, de leprozen, de hulpbehoevende oude mensen en de huisarmen. De parochiale instellingen voor de huisarmen zouden moeten opgaan in één huiszittenhuis. De zorg voor de wezen en de leprozen zou niet veranderd hoeven te worden. Voorgesteld werd de drie Leidse gasthuizen te fuseren tot één groot gasthuis, dat of gevestigd zou worden in het Catharinagasthuis op de Breestraat, of in en rond het Elisabethgasthuis. In dit laatste geval zouden het Catharinagasthuis en het Vrouwegasthuis overgebracht kunnen worden naar het St. Michielsklooster en het

St. Ursulaklooster, die naast het St. Elisabethgasthuis lagen en door de Reformatie waren vrijgekomen. Naast de samengevoegde gasthuizen zou een pesthuis gebouwd kunnen worden, dat met het oog op mogelijke belegeringen van de stad niet buiten de muren gevestigd kon worden. In de uithoek van de stad waar het Elisabethgasthuis lag, zou een pesthuis het minste risico opleveren. Ter financiering stelde het rapport een loterij voor, in die tijd een gebruikelijk middel om het geld voor grote (bouw)projecten bijeen te brengen. De drie instellingen (gasthuis, weeshuis en leprooshuis) zouden onder een 'overste' of 'superintendent' komen, die weer verantwoording verschuldigd was aan het stadsbestuur.¹⁴⁶

Met dit plan uit 1577 maakte Leiden ernst met het invoeren van de in humanistische kring ontwikkelde ideeën voor een herziening van de armenzorg. De grote naam in dit verband is Joan Ludovico Vives (1492-1540), een Spanjaard die lange tijd in Brugge woonde en werkte. In 1526 publiceerde hij *De subventionem pauperum* ('over de hulp aan de armen'), met een blauwdruk voor een compleet, systematisch, armenzorgbeleid.¹⁴⁷ De hoofdpunten waren bestrijding van de bedelarij, het samenvoegen van alle inkomsten van liefdadige instellingen in één centrale armenkas en de ondersteuning van de armen uit de eigen gemeenschap, gericht op terugkeer in het arbeidsproces. Dit systeem raakte bekend als het *Ieperse stelsel*, naar de stad die het verste ging met de invoering van de ideeën van Vives en zijn geestverwanten. In de late jaren twintig van de zestiende eeuw ondernam het gewestelijke bestuur van het graafschap Holland pogingen om het Ieperse stelsel in te voeren. De zes grote Hollandse steden vergaderden in februari 1529 over dit initiatief en in maart boog de Leidse vroedschap zich over de plannen. De vroedschap besloot zich te conformeren aan wat de andere steden zouden doen.¹⁴⁸ Nadat later in dat jaar Leiden en Gouda waren afgehaakt, sneuvelde dit initiatief. Karel V deed in een edict van oktober 1531 een poging om het nieuwe gedachtegoed van bovenaf in de Nederlanden in te voeren, maar aan zijn opdracht werd in Holland nauwelijks uitvoering gegeven.¹⁴⁹ Tervoort heeft betoogd dat de Hollandse stadsbesturen weinig noodzaak zagen om het Ieperse stelsel in te voeren, omdat zij al stevig grip hadden op de instellingen van sociale zorg door de benoeming van de beheerders. Bovendien was de armenzorg in de relatief kleine Hollandse steden goed te besturen.¹⁵⁰ Nu, een halve eeuw later, stond dit onderwerp weer op de agenda van de Leidse vroedschap. Dit gezelschap besprak het *Armenrapport* op 20 februari 1577.¹⁵¹ De inhoud van de discussie in de vroedschap is niet bewaard gebleven, wel het besluit dat die avond werd genomen. De vroedschap nam het rapport niet over. Besloten werd de gasthuizen niet te fuseren en een beslissing over de voorgestelde fusie van de organisaties voor de huishoudenarmen naar het gerecht te verwijzen. Toch was een en ander in beweging gebracht, en in de jaren tachtig en negentig van de zestiende eeuw zou een aantal voorstellen, naar de letter of naar de geest van het rapport, worden verwezenlijkt.

Als we ons beperken tot de gasthuizen en het leprooshuis, dan was de eerste stap het besluit van 23 maart 1581 om de kleinste twee gasthuizen, het Elisabethgasthuis en het Vrouwegasthuis, samen te voegen met behoud van het totale aantal bedden. Dit besluit werd eind 1583 uitgevoerd.¹⁵² De gebouwen van het Vrouwegasthuis werden verlaten en de bewoners en het personeel gingen over naar de locatie van het Elisabethgasthuis. Het duurde wat langer voordat de leprozen een nieuwe vaste plek hadden gevonden. De leprozen hadden in de aanloop naar het beleg hun toevlucht in de stad gezocht. Zij verbleven eerst in het gevorderde St. Catharinaklooster en vanaf 1576 in het voormalige klooster Nazareth. Op 30 december 1592 besloot het gerecht het Leprooshuis te voegen bij de sinds 1583 gefuseerde Vrouwe- en Elisabethgasthuizen.¹⁵³ Al de volgende dag werden de nieuwe meesters en een moeder benoemd. Zij kregen de opdracht onmiddellijk alle documenten van het Leprooshuis over te brengen naar het inmiddels *Vrou-Lijsbethgasthuis* gedoopte gasthuis en daar hun vergaderingen te houden. De eerste vraag waar zij zich in opdracht van het stadsbestuur over bogen was de keuze van een geschikte plaats voor de leprozen in het Vrou-Lijsbethgasthuis. Zij kwamen uit op het naast het gasthuis gelegen voormalige St. Ursulaklooster, waar een zaal voor de vaste bewoners en een overnachtingsgelegenheid voor melaatse passanten werd gemaakt. Op 1 januari 1593 hield het Leidse leprooshuis op als zelfstandige instelling te bestaan.

Tot een fusie van alle gasthuizen op één locatie, zoals in 1577 was voorgesteld, kwam het niet. Naast de samenvoeging van Vrouwe- en Elisabethgasthuis kwam een dependance van het St. Catharinagasthuis tot stand binnen de stad, zoals Lopsen dat eerder buiten de muren was geweest. Het voormalige Caeciliaklooster in de Camp werd vanaf 1580 daarvoor gebruikt, maar al in 1577 maakte het Catharinagasthuis kosten voor het Ceciliaklooster.¹⁵⁴ In 1581 herbergde het Ceciliaklooster tien krankzinnigen en in ieder geval vanaf medio 1586 registreerde het Catharinagasthuis sterfgevallen en het gebruik van geneesmiddelen in het Ceciliaklooster.¹⁵⁵ Dit voormalige klooster was dus al min of meer in gebruik als gasthuisdependance toen in de jaren negentig het besluit viel om het Catharinagasthuis op de Breestraat voornamelijk voor ziekenzorg te bestemmen en op een andere locatie een dol- en pesthuis te maken. Eerst dacht men als locatie aan een ander geconfisqueerd klooster in de Camp, maar na veel wikken en wegen besloot het stadsbestuur in 1592 het Ceciliaklooster ingrijpend te verbouwen tot een pest- en dolhuis.¹⁵⁶ Dit nieuwe gasthuis zou onder het bestuur van de meesters van het Catharinagasthuis komen, zodat het Ceciliagasthuis in eenzelfde verhouding tot het Catharinagasthuis kwam te staan als eerder de dependance in Lopsen. In 1592 verzocht Leiden aan de Staten van Holland om een loterij te mogen houden om deze verbouwing te financieren. Dat middel was erg in de mode. Particuliere en gasthuisloterijen waren vanaf 1593 in Holland aan de orde van de dag.¹⁵⁷ Amsterdam had net in 1591 een loterij uitgeschreven voor het dolhuis daar, waarvan de trekking in 1593 zou plaatsvinden. In maart 1593

verleenden de Staten van Holland aan Leiden toestemming voor het houden van een loterij, maar het zou Rotterdam en Enkhuizen voor moeten laten gaan, waarvan de plannen al eerder waren goedgekeurd. Het werkkapitaal van ruim dertienduizend gulden werd opgebracht door het Catharinagasthuis en het weeshuis. De organisatie werd op poten gezet, in binnen- en buitenland werden loten verkocht en op 1 augustus 1596 begon de trekking. Volgens het gebruik van die dagen werden alle lootjes afzonderlijk getrokken, en werd van elk lot afzonderlijk bepaald of het een *niet* of een *prijs* was. Tweeënvijftig dagen en nachten waren de trekkers in touw. Eind september 1596 was alles rond en kon de balans worden opgemaakt. De loterij bracht 52.000 gulden op.¹⁵⁸ Het was genoeg om het Cecilia in de jaren 1598-1600 ingrijpend te verbouwen tot een pest- en dolhuis.¹⁵⁹ Over de inrichting van het pest- en dolhuis vroeg de stad advies aan Bontius, Heurnius en Pauw, de drie hoogleraren geneeskunde van de Leidse universiteit. Zij adviseerden in 1598 dat de geesteszieken in donkere, onverlichte cellen opgesloten moesten worden, hoe donkerder hoe beter. De cellen moesten met steenwerk van elkaar gescheiden worden en de zoldering worden overwelfd.¹⁶⁰ Hun advies was beïnvloed door de ideeën van de medische faculteit van Padua, waar zij alle drie hadden gestudeerd.¹⁶¹ Het stadsbestuur volgde het advies van de hoogleraren op. De cellen werden tussen twee donkere gangen gebouwd en kregen elk een privaat en een doorgeefluikje in de deur voor voedsel. In een voorstudie voor het dolhuis werden 21 cellen getekend.¹⁶² Het werden er uiteindelijk 19, over de gehele lengte van het gebouw. Een opmeting uit 1604 van landmeter Dou geeft geen onderverdeling van het bouwvolume, maar op een plattegrond van het St. Ceciliagasthuis uit ca. 1670 zijn de 19 cellen duidelijk zichtbaar.¹⁶³ Boven de bouwlaag met cellen was een verdieping waarin het pesthuis werd gevestigd. Dit pesthuis was juist ruim en lichtig opgezet, met grote ramen, om de zieken zo veel mogelijk goede, gezonde lucht te geven. Er waren aparte ruimten voor mannen en vrouwen.

Met de oplevering van het Ceciliagasthuis rondde de stad enkele decennia van fusies en verbouwing van de instellingen van sociale zorg af. Zo stonden er op de drempel van de zeventiende eeuw drie gasthuizen in Leiden. Op de Breestraat het *Catharinagasthuis*, onafgebroken in gebruik vanaf de tweede helft van de dertiende eeuw. Het vervulde alle taken, met uitzondering van de zorg voor pestzieken en krankzinnigen. Voor deze zieken werd rond 1600 het *Ceciliagasthuis* ingericht, met cellen voor geesteszieken en een zaal voor pestzieken. Het derde gasthuis was het *Vrou-Lijsbethgasthuis*, ontstaan uit de fusie van de kleinste twee middeleeuwse gasthuizen en daarna nog uitgebreid met het leprooshuis. Het was, afgezien van de afdeling voor leprozen, het tweede algemene gasthuis in de stad. Het stond, net als het St. Elisabethgasthuis eerder, alleen open voor vrouwen. Ondanks de nieuwe naam zou men deze instelling in de stad Elisabethgasthuis blijven noemen.

De capaciteit en bezetting van de gasthuizen

Gegevens over de capaciteit, de bezetting en de samenstelling van de populaties van de gasthuizen liggen niet voor het opscheppen. In 1614 noteerde Orlers dat de 'oude' zaal van het Elisabethgasthuis 19 bedsteden had. Deze oude zaal kan de oorspronkelijke zaal uit de vijftiende eeuw zijn geweest.¹⁶⁴ In Lopsen werden in 1531/32 13 bedsteden getimmerd.¹⁶⁵ In 1556/57 woonden in het leprooshuis 15 leprozen, 6 mannen en 9 vrouwen, op een totaal aantal bewoners van bijna dertig.¹⁶⁶ Het aantal van 15 leprozen in 1556/57 komt goed overeen met de capaciteit van de nieuwe behuizing die tegen 1600 tot stand kwam, met een 'leproossaal' met 19 bedsteden.¹⁶⁷

De aantallen uit de volkstelling van september 1581 met de mensen die op dat moment in de instellingen verbleven, komen het dichtst bij een indicatie van de bezetting van de gasthuizen. In 1581 moesten de fusies van de instellingen nog komen, wel was sinds 1570 Lopsen al verlaten. Het Caeciliagasthuis was nog niet verbouwd tot een dol- en pesthuis, maar werd in 1581 wel gebruikt voor het onderbrengen van tien geesteszieken. Tabel 3.1 geeft de bezetting van de gasthuizen in 1581. In totaal waren 151 arme zieken en hulpbehoevenden opgenomen en 25 proveniers. Het grootste gasthuis tekende voor 94 zieken en 9 proveniers. Er bevonden zich dus 176 mensen in de gasthuizen op een bevolking van 12.080 zielen.¹⁶⁸

De volkstelling 1581 vond plaats vóór de grote immigratiegolf van de late zestienste eeuw. Dat blijkt ook uit de herkomst van de mensen bij wie staat aangegeven dat zij van buiten de stad afkomstig waren. Zij kwamen in grote meerderheid nog uit de onmiddellijke omtrek van Leiden, en niet uit de Zuid-Nederlandse textielcentra, de grote leveranciers van de 'nieuwe' Leidenaren die vanaf medio jaren tachtig de stad explosief deden groeien. Het aandeel van mensen met een herkomstaanduiding van buiten Leiden was in 1581 niettemin aanzienlijk. Echter, onder hen waren ongetwijfeld inwoners van Leiden, elders geboren, maar op enig moment naar Leiden gekomen en daar nog steeds aangeduid met hun herkomst.

De scheve verhouding tussen mannen en vrouwen in 1581 springt in het oog. Tabel 3.2 maakt duidelijk hoezeer vrouwen in de meerderheid waren. De proveniers niet meegerekend, waren vrouwen goed voor 87% van de bezetting. Het Catharinagasthuis stond open voor beide geslachten. Aangenomen wordt dat de laatmiddeleeuwse steden een vrouwenoverschot kenden, maar dat verklaart nog niet het grote verschil in het St. Catharinagasthuis in 1581. Opvallend is dat in het pokhuis alleen vrouwen waren opgenomen, terwijl toch mag worden verwacht dat ook mannen tegen syfilis werden behandeld. Het komt ook niet overeen met wat we weten uit de beginjaren van de syfilis in Leiden. In 1500/01 werden in het pokhuis 10 mannen en 12 vrouwen behandeld.¹⁶⁹ Kijken we naar de andere instellingen, dan komen we ook daar veel vrouwen tegen. In 1581 werden tien 'cranczinnigen' verpleegd in het voormalige Ceciliaklooster, negen vrouwen en één man.¹⁷⁰ Ook het Vrouwengasthuis

TABEL 3.1 Bezetting van de gasthuizen in 1581

	Man	Vrouw	Van elders
<i>Catharinagasthuis</i>			
oude zaal (vrouwenhuis)	—	22	9 ¹⁷¹
lange zaal	—	31	15
nieuwe zaal	—	19	11
manhuis	15	—	7 ¹⁷²
pokhuis	—	7	6
proveniers	4	5	4
<i>Elisabethgasthuis</i> ¹⁷³			
gasthuis		22	?
proveniers	2		
<i>Vrouwegasthuis</i>			
vrouwenzaal	—	25	12
proveniers	4	10	5
<i>Caeciliagasthuis</i>			
	1	9	5
Totaal	26	150	74

Bron: RAL, SA II, inv. 1289.

herbergde in 1581 vrijwel alleen vrouwen: 25 ‘op zaal’ en 10 van de 14 proveniers. Het Elisabethgasthuis nam vanaf zijn stichting in 1428 alleen vrouwen op, en dat was in 1581 nog zo. De motieven van de stichters van het St. Elisabethgasthuis zijn niet bekend, maar de gegevens uit 1581 doen vermoeden dat in de vijftiende eeuw het grote aanbod van vrouwen blijkbaar al voldoende reden was om een gasthuis voor vrouwen te stichten. Alleen in het leprooshuis waren de geslachtsverhoudingen minder onevenwichtig, met 9 vrouwen en 6 mannen in 1556/57.

Deze hoge aantallen vrouwen roepen de vraag op of, in ieder geval in de late zestiende eeuw, de instellingen voornamelijk bevolkt werden door vrouwen. Eén mogelijke verklaring kunnen we bij voorbaat uitsluiten. De grote aantallen vrouwen hielden geen verband met zwangerschap en bevalling. Gasthuizen hielden geboorten en kraamzorg zo veel mogelijk buiten de deur.¹⁷⁴ Een verklaring kan zijn dat vrouwen eerder moesten terugvallen op de zorg van een gasthuis dan mannen. Dat kunnen vooral hulpbehoevende oude vrouwen zijn geweest, alleenstaanden en weduwen die alleen waren achterbleven vanwege een hogere levensverwachting dan die van hun echtgenoten. Het kan ook zijn dat hier een cultureel patroon zichtbaar werd dat vrouwen wel hun zieke man verzorgden, die dus minder vaak in een gasthuis terecht-

kwam, maar omgekeerd mannen niet hun zieke vrouw verpleegden, waardoor vrouwen eerder in een gasthuis werden opgenomen.

Een heel andere verklaring kan zijn dat de uitkomst van de volkstelling om welke reden dan ook geflatteerd is geweest.¹⁷⁵ De registratie van overlijdens in het Catharinagasthuis en het Ceciliagasthuis lijkt het beeld van door vrouwen bevolkte instellingen te nuanceren. Over de jaren 1586 en 1587 noteerde het Catharinagasthuis 69 overlijdens, 59 mannen en 9 vrouwen. Het is mogelijk dat deze registratie vooral bedoeld was om het aandeel van mensen van buiten de stad vast te leggen, want onder de mannen waren zeker 20 soldaten en ten minste 51 mannen en 6 vrouwen kwamen van elders.¹⁷⁶ Maar toch, het duidt op een aanzienlijke stroom mannen die het Catharinagasthuis en het Ceciliagasthuis binnenkwam. In de periode eind 1590 tot en met 1597 overleden 91 mannen en 92 vrouwen in deze beide vestigingen, een keurige *fifty-fifty* verhouding.¹⁷⁷ Deze registratie geeft waarschijnlijk een representatiever beeld dan die over 1586-1587, want de doden zijn afkomstig uit alle zalen van de twee gasthuizen en er zijn meer inwoners van Leiden onder. De overlijdens uit het Catharinagasthuis zijn ook uit de jaren rond 1480 bekend, een volle eeuw eerder. Van 1477 tot en met 1481 overleden 100 mannen en 80 vrouwen in het Catharinagasthuis.¹⁷⁸ Deze gegevens wijzen in de richting van evenveel tot zelfs meer overleden mannen dan vrouwen in het Catharinagasthuis. De mannen kwamen wel vaker van buiten de stad: in 1477-1481 kwam 65% van de overleden mannen van elders, tegen 45% van de overleden vrouwen.¹⁷⁹ Het aandeel van mannen in het aantal sterfgevallen in een gasthuis mag niet worden gelijkgesteld aan het percentage mannen dat werd opgenomen in een gasthuis. Ook kan er in een eeuw veel veranderd zijn. Maar de uitkomst van de volkstelling in 1581 kan zeker niet worden gezien als bewijs dat er maar weinig mannen in een gasthuis terechtkwamen. De verklaring is waarschijnlijk toch dat vooral vrouwen voor langere tijd in een gasthuis werden opgenomen, en in de volkstelling beter geregistreerd, en dat de mannen in een gasthuis vaker van buiten de stad kwamen, en vaker tijdelijk werden opgenomen.

TABEL 3.2 Verhouding mannen-vrouwen in de gasthuizen in 1581 (1556/57)

	'Op zaal'		Proveniers		Van elders
	Man	Vrouw	Man	Vrouw	
Catharinagasthuis	15	79	4	5	43
Vrouwegasthuis	—	25	4	10	2
Elisabethgasthuis	—	22	2	?	?
Ceciliagasthuis	1	9	—	—	5
Leprooshuis (1556/57)	6	9	±2	±2	6
Totaal	22	144	12	17	56

TABEL 3.3 Aantallen bedsteden in de gasthuizen in 1614

	Totaal	Mannen	Vrouwen	m/v?
Catharinagasthuis	144	41	103	
Pest- en dolhuis (Cecilia)	73	32	41	
(pestzaal)	13			13
(dolphuisjes)	24			24
Elisabethgasthuis	65		65	
Leprooshuis	19			19
Totaal	338	73	209	56

Bron: Orlers, *Beschrijvinge Leyden*, editie 1614, 94-99.

In de eerste stadsgeschiedenis van Leiden, het in 1614 verschenen boek van Jan Orlers, staat een opgave van de bedsteden in de Leidse gasthuizen (zie tabel 3.3).¹⁸⁰ Dit is de eerste keer dat een contemporaine bron een compleet overzicht van de capaciteit in bedsteden geeft. In tegenstelling tot de informatie uit 1581 ziet de opgave van Orlers op de situatie na de fusies en verbouwingen van de instellingen. Dit boek werd in 1614 gepubliceerd, maar we kunnen de aantallen bedsteden toerekenen aan de toestand van ca. 1600, omdat na de verbouwingen van de gasthuizen waarschijnlijk geen grote capaciteitswijzigingen hadden plaatsgevonden.

Het Catharinagasthuis beschikte over twee mannen- en vijf vrouwenzalen, met in totaal 144 bedsteden. Dit was exclusief het pokhuis, waarvoor Orlers geen bedsteden opgeeft. Hij vermeldt dat buiten deze (144) bedsteden nog veel zieke mensen in 'matten' werden gelegd. Het Ceciliagasthuis had twee zalen voor mannen, drie voor vrouwen en een pestzaal, die buiten pestepidemieën gebruikt werd voor lijdens aan andere ziekten. Het getal van 24 'huiskens' voor krankzinnigen dat Orlers noemt, wijkt af van de 19 uit andere bronnen. Dat maakt dat we de aantallen van Orlers met enige voorzichtigheid moeten bezien, maar de gedetailleerde beschrijving van de verschillende zalen geeft voldoende vertrouwen om zijn totalen te aanvaarden. Hij vulde aan dat het Catharina- en Ceciliagasthuis samen meer dan 300 mensen herbergden, zowel zieken als gezonde mannen en vrouwen.¹⁸¹ Deze twee instellingen beschikten over in totaal 254 bedsteden. Het Elisabethgasthuis had vier zalen voor vrouwen en een leprooshuis voor beide geslachten, met in totaal 84 bedsteden, wat het totaal in de Leidse instellingen op 338 bedsteden bracht. Gerelateerd aan een geschatte bevolking van 24.000 mensen in ca. 1600 zou dat neerkomen op één bedstede op 71 inwoners of 14 bedsteden per 1000 inwoners.¹⁸² Dat was een behoorlijk grote capaciteit voor de opvang van arme zieken en hulpbehoevenden.

Sociale netwerken

Tot slot van dit hoofdstuk over de gasthuizen en verwante instellingen stellen we de vraag: waren er (buiten de familie) alternatieven voor het gasthuis? Kon een zieke op andere geïstitutionaliseerde vormen van ondersteuning terugvallen dan werden geboden door de instellingen van sociale zorg?

De inwoner van Leiden maakte deel uit van een aantal sociale verbanden, die varieerden van de kleinste kring, zijn familie, tot grotere verbanden als de *gebuurte*, het *bon*, het *ambacht* of de *broederschap*, zoals een gilde in Leiden werd genoemd, de parochie en uiteindelijk de gehele stedelijke gemeenschap. Het kleinste sociale verband buiten de familie was de *gebuurte*, het geheel van de buren van een paar straten, meestal niet meer dan enkele tientallen huishoudens. In de zestiende eeuw waren er in Leiden rond zeventig gebuurten. Burengebruiken waren zonder twiifel ouder, maar vanaf het eind van de vijftiende eeuw werden Leidse buurtcorporaties geformaliseerd. Behoren tot een gebuurte was niet vrijblijvend, wie er woonde moest aan de verplichtingen voldoen die dat meebracht. De oudste regeling voor een gebuurte is uit 1473, de eerste stedelijke ordonnantie met de rechten en plichten van buurtgenoten werd in 1593 afgekondigd. We zouden in de reglementering van de gebuurten bepalingen over hulp bij ziekte kunnen verwachten, maar dat is niet zo. Al in 1473 en nog steeds in 1593 namen de plichten rond het begraven van een overleden buurtgenoot het grootste deel van de regeling in.¹⁸³ Hulp bij een ordentelijke begrafenis was de belangrijkste geïstitutionaliseerde burenplicht, terwijl presentie en mogelijk ook assistentie bij geboorte een vereiste waren. Vanzelfsprekend zullen buren elkaar *informele* hulp bij ziekte hebben geboden, goede verhoudingen tussen buren zijn immers van alle tijden. Maar een geïstitutionaliseerde plicht was dat niet.

Grotere verbanden binnen de stad waren de *bonnen*, stadswijken, waarvan het aantal in 1434 was opgelopen tot 18 en in de tweede helft van zestiende eeuw werd teruggebracht tot 17.¹⁸⁴ Vergeleken met de gebuurten hadden bonnen veel minder een sociale functie. Het waren tamelijk grote wijken, die vooral als administratieve onderdelen van de stad dienst deden. Het *bon* zorgde voor brandpreventie en brandbestrijding, bestrijding van vervuiling, het innen van speciale belastingen en het verde-len van geld onder de armen.

De beroepsorganisaties boden naast regulering van hun bedrijfstak ook een sociaal netwerk aan hun leden. Aangenomen wordt dat die betrokkenheid hulp aan zieke medeleden inhield.¹⁸⁵ Echter, voorbeelden van dat laatste zijn we niet tegengekomen, met uitzondering van de broederschap van de droogscheerders (1552-1563). Volgens Van Luijk bood deze broederschap zieke en stervende leden financiële ondersteuning.¹⁸⁶ De leden van de meer dan honderd broederschapen en ambachten steunden elkaar ongetwijfeld bij tegenspoed, maar net als bij de gebuurten ontbreekt formali-

De Leidse bonnen rond 1575. 1. Wanhuis, 2. Wolhuis, 3. Vleeshuis, 4. Gasthuis, 5. Zevenhuizen, 6. Over 't hof 7. Rapenburg, 8. Nieuwland, 9. Hogewoerd, 10. Burchtstreng, 11. Kerkvierendeel, 12. Gansoord, 13. St. Nicolaasgracht, 14. Maredorp Rijnzijde, 15. Maredorp Landzijde, 16. Overmare Rijnzijde, 17. Overmare Landzijde (D.E.H. de Boer, R.C.J. van Maanen, *De volkstelling van 1574. Leiden ten tijde van het beleg* (Leiden, 1986) 6).

sering van hulp aan zieken in de gildeordonnanties. Ook een initiatief als het St. Stevenshofje dat de rijke brouwer Willem van Tetrote in 1487 stichtte, was niet bedoeld om behoeftige beroepsgenoten uit de Leidse brouwereld te ondersteunen.¹⁸⁷

De drie Leidse parochies kenden elk hun voorziening voor de *arme huiszitten*, de erkende armen uit de parochie. Armoede als gevolg van ziekte van een kostwinner leidde tot ondersteuning van het gezin. Indirect zorgde het netwerk van de parochie dus voor ondersteuning van een zieke, maar met de huiszittenorganisaties zijn we aangeland bij het web van instellingen van stedelijke sociale zorg.

Parochie, gemeente, religieuze broederschap en ambacht, zij boden elk een sociaal netwerk aan hun leden. Die netwerken zullen ook hun waarde bewezen hebben bij ziekte, en het spreekt voor zich dat het brengen van een pannetje soep aan een zieke buurvrouw geen sporen in de archieven heeft achtergelaten. Maar voor geen van deze verbanden was ondersteuning bij ziekte een formeel doel. Tussen de niveaus van enerzijds de familie en anderzijds de instellingen van sociale zorg, in het bijzonder het gasthuis, waren geen andere geïnstitutionaliseerde vormen van hulp bij ziekte. Voor wie geen beroep kon doen op zijn familie en om welke reden dan ook geen informele hulp kreeg uit zijn andere sociale netwerken, stonden alleen nog de voorzieningen van het stedelijke gezondheidszorgsysteem open, in de vorm van gasthuis, leprooshuis of huiszittenorganisatie. Soms kwamen verschillende instellingen tegelijk in actie, om ieder op hun eigen terrein hulp te geven. In 1471/72 was een vrouw die 'buten hoir sinnen' was, opgenomen in de voorziening voor krankzinnigen in het Onze Lieve Vrouwegasthuis. Haar kind (een 'jonc, arm, kint') werd door het weeshuis voor een jaar uitbesteed, tegen twee stuivers per week.¹⁸⁸ Bij ziekte en ongeval trad de stedelijke gemeenschap, in de vorm van de instellingen van sociale zorg, daadwerkelijk als een pseudo-familie op.

Tot besluit

Met vermogende burgers als de stuwende kracht en het stadsbestuur als regelgever en toezichthouder bracht de laatmiddeleeuwse stedelijke samenleving een infrastructuur van gasthuizen en andere zorginstellingen tot stand. In de late dertiende eeuw werden in Leiden de fundamenteën voor dit systeem gelegd. In de vijftiende eeuw groeide het aanbod uit tot een gedifferentieerd stelsel met een breed aanbod dat inspeelde op de verschillende noden van de mensen die hulp nodig hadden.

De gasthuizen en het leprooshuis boden in de vijftiende en de zestiende eeuw opvang voor de arme zieke uit de eigen gemeenschap en de zieke reiziger. De reiziger werd zo snel mogelijk weer op pad gestuurd. Het systeem was niet ingericht op het langdurig verzorgen van mensen, en al helemaal niet op langdurige verpleging van vreemde zieken. Het St. Catharinagasthuis was in de loop van de veertiende eeuw geëvolueerd tot een instelling waarvan de ziekenzorg belangrijker was dan het herbergen van passanten. Het St. Elisabethgasthuis was bij zijn oprichting al primair voor ziekenzorg bestemd. Alleen het Onze Lieve Vrouwegasthuis was waarschijnlijk in de eerste plaats een passantenhuis en hield zich later vooral bezig met het huisvesten van armen. Voor de lijders aan enkele ziekten die vanwege hun karakter extra aandacht vroegen, kwamen aparte voorzieningen tot stand. Binnen het Catharinagasthuis ontstonden aparte afdelingen voor de lijders aan pest (vanaf ca. 1455) en syfilis (vanaf ca. 1505). Het Onze Lieve Vrouwegasthuis kreeg op initiatief van het stadsbe-

stuur een aparte ruimte voor krankzinnigen (vanaf 1455), zonder dat dit tot een absolute concentratie van deze functie in dit gasthuis zou leiden. Het leprooshuis was bij uitstek een gespecialiseerde voorziening.

De gasthuizen en de andere instellingen dankten hun bestaan aan initiatieven van rijke inwoners van de stad, die tijdens hun leven of bij testament geld en goederen bestemden voor de oprichting ervan. Voor het Catharinagasthuis is een burgerlijke stichting zeer waarschijnlijk, voor de andere twee gasthuizen is dat zeker. Slechts in enkele gevallen nam het stadsbestuur het voortouw, zoals de steun bij de stichting van het leprooshuis rond 1400, de inrichting van een voorziening voor krankzinnigen in het Onze Lieve Vrouwegasthuis in 1455 en de directe bemoeienis bij het verwerven van het klooster Lopsen in de jaren twintig van de zestiende eeuw. Blijkbaar voelde de stad zich hier extra verantwoordelijk of vermoedde uitzonderlijke risico's voor de bevolking, al zagen we bij de stichting van het leprooshuis dat die actieve houding waarschijnlijk te maken had met stadsontwikkeling, waardoor de informele vestiging van de leprozen in de knel kwam.

Eenmaal opgericht werden de instellingen met grote en kleine giften door de stedelijke bevolking in stand gehouden. Net zo min als de overheid een rol speelde bij de stichting, droeg zij bij aan de exploitatie van de instellingen. Wel trok het stadsbestuur in alle gevallen het toezicht op de zorginstellingen naar zich toe.¹⁸⁹ Dit was een terugkerend fenomeen bij de oprichting van instellingen van sociale zorg: een particulier initiatief dat onder de controle van het stadsbestuur werd gebracht. Het stedelijke bestuur stelde de bestuurders van de instellingen aan, controleerde de boeken en was betrokken bij de belangrijke beslissingen met betrekking tot de instellingen. De overheid bleef weliswaar op afstand, maar was niet afwezig in de sociale zorg. Juist door de benoeming van de bestuurders en de controle op het financiële beleid, had het stadsbestuur een niet te onderschatten invloed. Het schroomde ook niet directe aanwijzingen te geven om, bijvoorbeeld, ten laste van de gasthuiskas een zieke in een gasthuis op te laten nemen. De instellingen kregen wel op andere manieren enige materiële ondersteuning van de overheid, zoals de vrijstelling van stedelijke accijnzen, de opbrengst van boeten en het gebruik van verbeurdverklarde levensmiddelen.

Na de Reformatie kwam er een sterkere directe bemoeienis door de stedelijke overheid met de inrichting van de sociale zorg. In de loop van enkele decennia vonden er fusies plaats en werden nieuwe gebouwen betrokken. In het takenpakket van de zorginstellingen veranderde weinig, en dat was in overeenstemming met de mogelijkheden waarover men beschikte. Vóór de grote doorbraken in de curatieve geneeskunde kon een gasthuis weinig anders bieden dan een bed, eten en warmte, verpleging en troost. Dat was aan het einde van de zestiende eeuw niet anders dan rond 1400. Maar dit waren geen geringe diensten: voedsel en verpleging konden voor veel zieken het verschil uitmaken tussen opknappen of overlijden. Aan de zieken met een ernstige kwaal bood het gasthuis een menswaardig sterfbed en een begrafenis. Ook

dat was sociale zorg. En als de woorden uit het privilege van Albrecht van Beieren meer waren dan een gemeenplaats, dan slaagde het grote Leidse gasthuis in het bieden van die diensten. In 1401 schonk Albrecht het St. Catharinagasthuis enkele voorrechten en overwoog daarbij over het gasthuis dat het: *'veel versoecs ende anvals heeft van veel armer zieker luden, die daer in gebrocht worden om des groten toesiens wille ende gemacs, die hem allen aldaer comende gedaen woirt'*.¹⁹⁰